

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Херсонський державний університет
Кафедра історії, археології та методики викладання

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ
ГЕОПОЛІТИЧНО-ДИНАСТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ 2-Ї ПОЛ.
XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ОПРАЦЮВАННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: студент групи 13-431, 4 курсу
Напрямок підготовки: 014.03 Середня
освіта (Історія)
Спеціалізація: правознавство
Маскаль О.О.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Цибуленко Геннадій Володимирович

Херсон-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Участь у конфліктах другої половини XVI ст.	8
1.1. Геополітична сутність московсько-польського протистояння.....	8
1.2. Російсько-литовська війна 1561-1570 рр.	12
1.3. Московська війна 1579-1582 рр.	16
РОЗДІЛ 2. Українське козацтво у московсько-польському збройному династичному протистоянні 1601-1615 рр.	24
2.1. Похід Лжедмитрія I.....	24
2.2. Похід Лжедмитрія II.....	26
2.3. Військова кампанія 1609-1613 рр.	28
2.4. Рейд Лісовського.....	33
РОЗДІЛ 3. Польсько-московські війни 1616-1634 рр.	37
3.1. Війна 1616-1618 рр.	37
3.2. Війна 1632-1634 рр.	42
РОЗДІЛ 4. Методологічна характеристика теми в шкільному курсі	50
4.1. Теоретичні та практичні засади викладання історії в сучасних умовах.....	50
4.2. Методичні рекомендації щодо викладання теми в шкільному курсі.....	52
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57
ДОДАТКИ	63
Додаток А.....	63
Додаток Б.....	64

ВСТУП

Актуальність теми визначена потребою дослідження всіх сторінок історії українського козацтва, гартування якого відбувалося в чотирикутнику геополітичного протистояння Московського царства, Речі Посполитої, Швеції та Туреччини – нових імперій, що формували політичні та військові відносини в євразійському просторі. Особливо актуальним є вивчення того аспекту історії козацтва, пов'язаного із його участю у глобальному конфлікті між Сходом і Заходом, що репрезентувався московсько-польським протистоянням. Важливим завданням у цьому процесі є дослідження маловивченого періоду другої половини XVI – першої половини XVII ст., що припав на епоху перетворення козацтва на провідну військову силу українських земель часів переходу від виборювання соціально-культурних прав до національно-визвольних змагань. Важливим завданням у цьому процесі є дослідження маловивченого періоду початку XVII ст., що припав на епоху активної участі козацтва у династичних претензіях польських королів на московську корону, що здійснювалась у прихованій формі – походи Лжедмитрієм та у прямих зазіханнях означеного періоду.

Суспільна актуальність теми визначена важливістю усвідомлення ролі військово-політичної суспільної групи соціуму, який генерує його трансформацію з етнологічно-культурного у суспільно-політичний статус та формує стратегію існування в зоні цивілізаційного конфлікту, де перебуває сучасна Україна та валив геополітичних факторів на розвиток військової практики, суспільно-політичної традиції та процесу становлення станового статусу козацтва.

Метою роботи є дослідження впливу на статусну зміну українського козацтва в ретроспективі його участі у збройних московсько-польських конфліктах та династичних претензіях Речі Посполитої. У зв'язку з цим нами ставляться наступні **завдання**:

- дослідити формування двох супердержав Московського царства та Речі Посполитої і вплив цього процесу на геополітичну ситуації Східноєвропейського регіону;
- відтворити картину формування театру військового протистояння двох означених держав та хронологію збройних конфліктів означеного періоду;
- висвітлити бойові операції, де були задіяні козацькі сили;
- визначити форми використання козацтва у військових операціях;
- розкрити процес зміни статусного положення козацтва у збройному протистоянні;
- сформувати методологію викладання проблеми в шкільному курсі.

Об'єктом дослідження є історія українського козацтва.

Предметом дослідження є участь різних формувань українського козацтва у збройних протистояннях між Польщею/Литвою-Річчю Посполитою та Московською державою.

Хронологічні межі дослідження визначені періодом другої половини XVI – першої половини XVII ст. Нижню межу обумовлено початком формування двох нових провідних суб'єктів геополітичного євразійського простору – Московського царства та Речі Посполитої, а верхню – завершенням виключно військового формату участі українського козацтва у геополітичному просторі.

Географічні межі визначаються простором театру військових операцій збройних конфліктів, до яких входили Лівонія, Білорусія, Лівобережна Україна, перехідні території Смоленщини та Чернігово-Сіверщини і території Московського царстві від лінії Псков-Білгорода вглиб до Москви Углича та Рязані.

Ступінь наукової розробки теми. Попри те, що історія козацтва взагалі і військова зокрема має чисельну історіографію, дослідження

його участі у польсько-московських війнах періоду другої половини XVI – першої половини XVII ст. незначні.

В імперську добу в російській історіографії більша увага приділялася оцінкам історії Московії і тому як вона протистояла тиску Заходу, що чітко демонструє класична спадщина В.О. Ключевського [15, 16]. Українські історики, приділяючи значну увагу козацтву, історії його становлення боротьбі за свої права і вольності. Проте, і М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі» [5, 6], і Д.І. Яворницький в «Історії запорізьких козаків» [47] при розкритті проблематики участі козацтва саме у польсько-московському протистоянні приділяли найменшу увагу в порівнянні з аспектами антипольських повстань та боротьби з турецько-татарською агресією. Виняток становили тільки козацькі рейди під час походів Лжедмитрія I і II (1603-1609 рр.) та П. Сагайдачного (1617-1618 рр.) під Москву, що зумовлювалося непересічністю цього козацького лідера не тільки в історії козацтва, а й в історії України, у цілому та характером ведення козаками бойових дій. Ця традиція збереглася у подальшому в національній емігрантській історіографії, як то робота Д.І. Дорошенка [8].

Українські історики радянської доби в основному дотримувалися традиційного висвітлення матеріалу щодо періоду початку XVII ст. практично не згадуючи про участь українського козацтва у походах військ Лжедмитріїв та Ходкевича, що фундаментально було закріплено в багатотомній «Історії Української РСР» [14]. Ця тенденція простежується як у загальних працях пострадянського періоду [13] так і у сучасних модерних трактуваннях української історії [48], так і в спеціалізованих дослідженнях, як то монографія В.О. Щербака [45].

У той же час з'явилися перші роботи, що торкаються саме проблематики участі козацтва у польсько-московському протистоянні. Тут можна відзначити науково-популярне видання В. Брехуненка [1] в якому подано ретроспективу участі українського козацтва у війнах

проти Московії з кінця XV ст. і до Смоленської війни 1632-1634 рр. Попри те, що робота містить загальні характеристики, в ній підняті проблеми впливу саме польсько-московського протистояння на процес розвитку козацтва.

Важливими кроками у розгляді цієї теми стали дисертаційні та монографічні дослідження П.М. Кулаковського [21], де також розглядаються питання участі козацтва в бойових діях на Чернігово-Сіверщині у 1618-1634 рр. та С.А. Леп'явка [23; 25], де одним із епізодів є вивчення участі козацтва в польсько-московських конфліктах 1561-1595 рр. Фундаментальне висвітлення участі козацтва у війні Речі Посполитої з Москвою є монографія П.М. Саса [33], де детально розписано хронологію військового рейду П. Сагайдачного 1617-1618 рр.

Певний матеріал містить довідник В. Мандзяка [26], де наведено факти участі козаків у битвах середньовічного та ранньомодерного часу і наукових статтях «Енциклопедії історії України» [24, 27-29, 32, 34, 35, 41-43, 46], де наводяться окремі факти участі козацтва у військовому протистоянні московського царства та Речі Посполитої та їх місце в дипломатично-політичних відносинах. В дисертаційному дослідженні А.В. Федорука [38] показано вплив козацького найманства в європейській армії, і в першу чергу Польської, на їх озброєння, організацію та тактику ведення бою.

Детальний опис доби «Смутного часу» здійснено в роботах російських дослідників О.О. Зіміна і А.Л. Хорошкевич [9,], В. Кобріна [17, 18], В.І. Ул'яновського [37] та В.М. Коздякова [19] де прописано хід війни, внутрішня політика Московії та міждержавні відносини з позиції російської історіографії та наводяться епізодичні згадки про участь у московсько-польських військових конфліктах українських козаків.

Сучасні російські дослідники військово-політичної історії В.О. Волков [3], О.І. Филюшкин [39, 40], Д. Купиш [22] та

О.Б. Широкоград [44], розкриваючи детально хід військових кампаній та бойових операцій, періодично наводять інформацію про участь у них «черкас» та «низових козаків».

Таким чином, можна констатувати, що чисельна історіографія історії козацтва має велику лакуну висвітлення його участі у московсько-польському протистоянні початку XVII ст.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є принципи об'єктивності та історизму, що дозволило за хронологічним принципом відтворити картину ключових військових конфліктів другої половини XVI ст. і першої половини XVII ст. У роботі було використано порівняльний метод для визначення статусних змін козацьких військ; ретроспективний, хронологічний та історико-генеалогічний методи було використано для відтворення картини бойових дій на театрах московсько-польських війн; історико-типологічний для визначення специфічних рис різних за статусам збройних конфліктів, історико-географічний метод дозволив описати характер геополітичних претензій та визначити регіональні компоненти на східноєвропейському військовому театрі; аналіз і синтез дозволили визначити характерні риси окремих збройних конфліктів та участі в них козацтва та сформуванню загальної картини трансформації козацтва з окремих нечисельних збройних загонів різного рівня підпорядкування у самодостатні збройні сили реєстровиків, запорожців та тимчасові рейдерські групи що виступали ключовою військовою силою просування Речі Посполитої на Схід.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи складає 76 сторінок з яких 55 основного тексту, кількість використаних джерел – 48.

РОЗДІЛ 1

УЧАСТЬ У КОНФЛІКТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

1.1. Геополітична сутність московсько-польського протистояння

Протягом кінця XIV – початку XV ст. між Московщиною та Литвою розгортається довготривала війна за руські землі. Попри певні перемоги Литва втратила Чернігово-Сіверські землі, тим самим заклавши глибокі підвалини подальшого протистояння [13, с. 126-129].

Від середини XVI ст. у Східній Європі розпочинається стрімкий процес формування двох супердержав, стосунки між якими будуть визначати не тільки долю регіону, а й, у цілому, долю всього євразійського простору (Див. додат. Б - 1).

За правління Івана IV розпочинається злет Московського царства (Див. додат. Б - 2). Здолавши у 1551-1552 рр. Казанське Ханство, де з 1521 р. правила кримська династія Гіреїв, він не тільки зняв загрозу з боку татарських ханств, що пустошили Московію, відкрив нові торговельні та економічні перспективи, а й став «борцем з невірними» [9, с. 33, 35-37]. У 1554-1555 рр. Іваном Грозним було приєднано Астраханське ханство, котре стало привабливим об'єктом для турецького султана, прагнучого, таким чином, встановити повний контроль над Кавказом. Приєднання Казанського і Астраханського ханств зумовили входження до складу Московського царства у 1555 р. ногайських орд, а до 1557 р. і Башкірії. Територія держави зросла з 2,8 до 4 млн. кв. км. [9, с. 38, 49].

Поглинення уламків колишньої Золотої Орди – Казанського і Астраханського ханств - надало Москві не тільки чудову кінноту, яка влилася в структуру війська, а проголошення себе царем казанським та астраханським легітимізувало царський титул самого Івану IV [18, с.

511-512], а це мало визначальне значення для геополітичного статусу нового царства. З приєднанням у 80-х рр. XVI ст. Сибірського ханства Московія ще більше наростила свої території та перетворилась на впливову державу, що навіть зумовило висунування Івана Грозного на престол Речі Посполитої в часи «безкоролів'я» першої половини 70-х рр. XVI ст. [4, с. 496-497] та прагненням західних держав у 1569-1570 рр. включити Московію у антиосманську лігу [9, с. 70-71].

Проте, В. Ключевський, свого часу зазначив головну парадигму нового статусу Московської держави, що полягала у тому, що із розширенням кордонів вона постала у безпосередньому сусідстві з «зовнішніми іноплеменними ворогами Русі – шведами, литовцями, поляками». Утворився північно-західний фронт, де Московське царство, практично, безперервно вело війни [15, с. 195-196].

Одночасно з територіальним зростанням зростала й імперська ідеологія нової держави. Як зазначає В. Дебенко, при Івані IV формується нова ідеологія, основу якої становили ідеї «Сказання о князях Владимирских» і теорії «Москва - третій Рим». У Московському царстві насаджується офіційна ідеологія про «богообраність» царя та його ролі як найвищого оборонця православної віри. Одним із ключових напрямів ідеї «богообраності» повинен був реалізовуватися через приєднання «київської спадщини» та через «возз'єднання всіх православних народів», де б Москва виконувала роль лідера православного світу. Творцями імперської доктрини Московії були іосифляни, які прагнули переключити увагу московських правителів на зовнішню експансію [7, с. 11-13].

Успіхи на Сході ще сильніше загострили питання західного напрямку московських інтересів. Конфлікти зі Швецією 1555-1556 рр., попри перемогу росіян, демонстрував її прагнення до контролю над торгівлею Балтійським морем. Та найбільшу перешкоду становила блокада Московського царства Ганзейським союзом, до якого входили й

міста Лівонського ордену. Останній у 1557 р. уклав угоду з Сигізмундом II Августом – королем польським і великим князем литовським [9, с. 50, 52].

У цей час запорозькі козаки, очолювані Дмитром Вишневецьким, стали активно позиціонувати себе в московсько-польському протистоянні. Після невдалих спроб отримати допомогу від Сигізмунда II Августа Д. Вишневецький запропонував свою службу Московському цареві Івану IV. Це могло б відкрити перед Москвою перспективи укріпитися на українських землях і мати потужну силу проти Литви. Проте, він наказав Вишневецькому у 1558 р. здати Черкаси і Канів Польському королю [47, с. 17-18]. Через те, що Московський цар усі свої сили зосередив на Лівонії, він не розглядав шанс розв'язати на той час ще й війну за Україну.

У 1558 р. після відмови лівонців сплачувати Московському царству «юр'ївської данини» війська Івана Грозного розпочали бойові дії (Див. додат. Б - 2, Б - 4). Ця війна за панування Московії над Прибалтикою отримала назву «Лівонська війна». Війська московського царя Івана IV захопили Нарву і Дерпт. Розгром військ ордену прискорив його падіння. У 1559 р. Сигізмунд II Август прийняв орден під свій протекторат [4, с. 488-489; 32, с. 202]. Та ситуація для Литви була досить неоднозначною. Побоюючись тиску з боку Польщі щодо об'єднання в одну державу, що почала на сеймах та через урядові посольства просувати ідею нового формату унії, правлячі кола князівства гальмували цей процес, що зумовило відхід поляків від прямого протистояння Москві. Литва взяла на себе захист Лівонії [5, с. 358-360].

Загибель у 1561 р. Лівонського ордену та розподіл його земель зумовила нову конфігурацію інтересів Швеції, Данії, Польщі, Литви і Московського царства (Див. додат. Б - 6). Це призвело до розгортання другого етапу Лівонської війни. На цьому етапі під загрозою

Московського вторгнення відбулось формування нової держави [40, с. 220].

Польща, бачачи небажання Литви воювати з Москвою та прагнучи зберегти за собою Лівонію для реалізації проекту Ягеллонів «Польської Прибалтики», вирішила прискорити об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського [40, с. 274-275]. Маючи виключно персональну унію Польща прагнула створення більш цілісної держави та отримання українських земель [13, с. 139-140] (Див. додат. Б - 3).

Активність Польщі щодо створення нової держави розпочалась на сеймі 1553 р. і розвивалася протягом того як нарастив тиск Московії на Захід, нарощуючи стурбованість поляків і литовців. П'ятнадцять років йшов процес усвідомлення литовською стороною необхідності єднання. Зазнаючи суттєвих територіальних та геополітичних втрат з боку Московського царства литовська верхівка усвідомлювала неминучість потреби об'єднання з польською Коронаю, навіть через втрату певної частини суверенітету. Саме тому урядові посольства та сейми у складних дискусіях напрацювали умови нового формату унії в правових, фінансових, майнових, станових та політичних аспектах [5, с. 358-396].

Для Московського царства створення Речі Посполитої означало перехід литовських претензій до Польщі. Зразу ж виникла суперечка щодо кордону [44, с. 22]. Перехід під руку Корони Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляща попри те, що вони не набували політичного статусу в новій державі, а лише вилучалися з різним обсягом пільг з під влади «олігархів Великого князівства Литовського» [5, с. 411-416]. Та на цих територіях у післялюблінському десятилітті відбулися суттєві зміни. Так звані, «княжата головні» Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські та Корецькі, ще не долучившись до центральних урядів та Сенату, в своїх воєводствах Волинському, Київському та Брацлавському перетворилися на абсолютних господарів,

фактично усунувши центральну владу. До того ж, для Речі Посполитої, що мала регулярним тільки невеличке кварцяне військо, надвірні війська стали суттєвим доповненням. Та підпорядковані лише своїм володарям вони фактично були автономними і частково керувалися під час військових компаній. До таких військ входили чисельні підрозділи козацької легкої кінноти [48, с. 202-203].

1.2. Російсько-литовська війна 1561-1570 рр.

Для наступу на Московію Сигізмунд II вирішив залучити союзника Кримського хана, удар якого планувався на Сіверщину. Для цього всі воєводи московського прикордоння Великого князівства Литовського були попереджені про можливість союзу з Кримом. Проте, цей союз через підступність хана не склався. Не вдалося замиритися і з Іваном IV [40, с. 221, 223-224].

Паралельно з дипломатичною активністю велись і збройні операції. У серпні 1561 р. литовські війська розпочали наступ на московитів на території Лівонії та в Новгородських землях (Див. додат. 2, 3, 4). У відповідь зі Смоленську російські раті вдарили у напрямку на Оршу і Мстиславль, а зі Стародубу на Могілів. Протягом 1562 р. російськими загонами були погромлені всі прикордонні містечка від Києва до Вітебська. Литовські війська погромили прикордонні землі біля Пскову. Таким чином, бойові операції головних сил у Лівонії були досить пасивними, проте з обох сторін активно розгорталися грабіжницькі набіги в прикордонні [40, с. 238, 240, 242-243].

Зазнавши невдач у війні з Москвою уряд Литви спробував залучити до збройних сил козаків. Ця ідея виникла ще у 1561 р. Провідниками цієї ідеї були тогочасні литовські гетьмани – Григорій Ходкевич та Роман Сангушко. Вони походили з України і в молоді роки самі козакували, а тому добре знали можливості козацтва. До українських воєводств було розіслано спеціальні листи, де вказувалося

закликати на службу козаків. Основним способом був найм за плату. На початковому етапі козаки використовувалися в прикордонних замках на гарнізонні службі, а пізніше їх стали залучати до військових рейдів вглиб московських володінь та для військових підрозділів у Білорусії. Вже у 1562 р. зафіксована оплата служби козакам грошима і сукном [23, с. 18; 25, с. 330]. В цій кампанії відзначилися козаки з загону остерського старости Ф. Кміти, який, розгромивши декілька московських підрозділів, взяв Чернігів та Стародуб [1, с. 8].

У 1563 р. бойові операції поступово почали переміщуватися з Півдня від Чернігівщини та Сіверщини в район Смоленськ-Орша і головним об'єктом удару московським військом було обрано ключовий стратегічний об'єкт – Полоцьк. До того ж, Полоцьк виступав у заявах Московського царя як право на «споконвічні руські землі» [40, с. 243, 245].

У цей час загони найманих козаків діють переважно на території Білорусії. Ініціаторами цього виступили українські магнати і литовські гетьмани Г. Ходкевич і Р. Сангушко. Вони були добре обізнані у військових можливостях козацтва. Ними створюються перші козацькі підрозділи Б. Телиці, Г. Оскерка і С. Бірулі (Бурулі) [23, с. 18].

Підхід московського війська на чолі з самим царем під Полоцьк 30-31 січня стало несподіванкою для Сигізмунда II, який так і не зумів зібрати війська, а полки гетьмана литовського Радзивіла ще не були приведені до бойової готовності, а тому місто змушено було захищатися власними силами. Та протистояти московським військам полочани не змогли і після тривалої облоги і декількох штурмів здали місто 15 лютого 1563 р. на милість переможців. Проте, Іван Грозний відпустив лише польський гарнізон, а за збереженими переказами частина міщан були виведені в полон, а монахи та євреї жорстоко закатовані. Цар привів під Полоцьк 30-тисячне військо, де було біля 4 тис. козаків [40, с. 245-247, 253-254], серед яких, можна припустити, були і українські

козаки з чернігово-сіверських земель, які перебували у складі Московського царства й активно залучалися до війни з Литвою.

Втрата Полоцька і пряма загроза столиці князівства шокувала магнатів і шляхту. 1 серпня 1563 р. у Вільно відбувся сейм, де було прийнято рішення про організацію посполитого рушення й активізувалося питання щодо єднання Польського королівства та Литовського князівства [5, с. 363-365]. Проте, шляхта не дуже хотіла воювати. Єдиним суттєвим спротивом стали дії українського козацтва та білгородських татар, які під керівництвом Дмитра Вишневецького здійснювали набіги на Чернігів, Новгород-Сіверський та Путивль [40, с. 255].

5 грудня литовському посольству в Москві було висунуто вимоги повернути території Білорусії до Мінська, Бобруйська та Вітебська і України до міст Перемишля, Львова, Володимира та Холма. Вперше Москва висувала претензії на всі землі колишньої Русі, що було обумовлено ейфорією від полоцької перемоги. У відповідь посли оголосили вимоги на передачу королю руських земель до Новгорода, Смоленська, Вязьми, Одоєвська, Воротинська та Путивля. Москві в ході перемовин вдалося закріпити за собою завойовані території в Лівонії та Литві [40, с. 256-257].

У 1564 р. Литовсько-польські війська досягли реваншу за попередню поразку. Московське військо чисельністю від 20 до 50 тис. під керівництвом князів П. Шуйського та В. Секребряного рушили у напрямку на Оршу, Мінськ та Новогрудок. Проте, на Річці Улой загони П. Шуйського зазнали нищівної поразки від загонів М. Радзивіла та Г. Ходкевича, а сам князь загинув. Восени литовські війська спробували повернути Полоцьк. У 1565 р. війна носила виключно характер незначних прикордонних зіткнень [40, с. 259-263]. Так, під містом Ситно відбулась сутичка між українськими козаками під керівництвом отамана

Бірулі-Младського та загоном московського війська, який було розгромлено [26, с. 292].

У 1566-1567 рр. війна вилилась у дипломатичні перемовини та самочинні дії різних приватних загонів. У цих прикордонних грабіжницьких нападах та територіальних самозахватах на слабо контрольованому прикордонні відзначилися певною активністю і козаки [40, с. 265, 268]. У ніч з 20 на 21 вересня 1568 р. військо під командуванням польного гетьмана кн. Романа Сангушка штурмом взяло головну фортецю Ула. Головною ударною силою стали козаки отаманів Семена Бірулі-Младського, Минка та Іскорки. Потім загони цих отаманів взяли участь в успішній обороні Вітебська восени 1568 р. від московських військ воєвод Ф. Шереметьєва та В. Бутурліна [26, с. 69, 336].

Та створення Речі Посполитої суттєво змінило розклад сил у цій війні. На 1570 р. Іваном IV вся Прибалтика за винятком Риги та Ревеля – опинилася під контролем Московського царства [32, с. 203] (Див. додат. Б - 5). Протягом цього року велись переговори, що розпочалися із взаємних гіперпретензій та з часом звелися до виважених запитів сторін. У зв'язку з тим, що територіальні претензії зайшли в глухий кут 18-20 червня було прийнято рішення про трирічне перемир'я [40, с. 281-282]. Взяття Полоцька та захоплення частини Лівонії укріпило авторитет Івана Грозного на світовій арені.

Наростаюча вага козаків у військових операціях змусила урядові кола Речі Посполитої шукати умови компромісу з потужною військовою силою – козацтвом. Для підсилення військ король Сигізмунд II Август у 1572 р. створює перший реєстр, який став фундацією тих вольностей, що до них прагнуло українське козацтво [45, с. 116]. Головною причиною, за якої король зніціював розпорядження про створення козацького війська на чолі з Язловецьким, це участь у війні. Проте, реєстровий

статус не мав чіткого юридичного оформлення і зі згасанням війни перше реєстрове військо розпалося [6, с. 154, 158-159].

Успіхи у війні з Литвою знову підняли питання про можливість зайняти Івану IV польський трон. 7 липня 1572 р. помирає Сигізмунд II Август і литовські магнати та частина польської шляхти для забезпечення себе від московської навали знову пропонують йому обратися на престол Речі Посполитої. Також розглядався варіант обрання його 15-річного сина Федора, бо старший син царя Іван був претендентом на московський престол. Проте, на перемовинах у 1573 р. Іван IV висунув несприятливі умови про спадковість трону, з'єднання Речі Посполитої з Росією, на довічне приєднання до неї Лівонії та Києва. Дивлячись на це польський сейм прийняв рішення коронувати спадкоємця французького престолу Генріха Анжуйського [9, с. 73, 75; 44, с. 23]. Це вдруجه поховало можливості московсько-польського замирення. Та Генріх Анжуйський недовго побув на польському престолі. При чергових виборах 1575 р., коли знову було піднято питання про обрання Івана IV або його сина на престол Речі Посполитої, цар, за однією із версій, для цього, навіть, зрікся московського царського трону, формально ставши князем Московським [18, с. 582-584]. Ці дії свідчили про прагнення Москви не тільки збройно, а й династично просувати свій вплив далі на Захід.

1.3. Московська війна 1579-1582 рр.

У 1576 р. на престол Речі Посполитої обирають трансільванського князя Стефана Баторія, який користувався популярністю серед польської шляхти. Остання виступала за продовження війни з Московією [9, с. 77]. Головним його завданням стало повернення земель, втрачених Литвою та Польщею в ході війни 1563-1577 рр. Рішення цих завдань було покладено на Яна Ходкевича та польного гетьмана Литви Кшиштофа Радзивіла. Баторієм було визначено найбільш сприятливі стратегічні

напрями ударів – Полоцьк і Смоленськ [22, с. 65-66]. Щоб посилити єдність Польщі та Литви і залучити литовців до більш активних дій проти Москви Баторій значно розширив суверенні права князівства [5, с. 421].

В липні 1577 р. війська Івана IV рушили в Лівонію, окупувавши її дуже швидко, захопивши велику кількість фортець, де були нечисельні гарнізони. На 10 вересня російські війська захопили 20 лівонських міст [39, с. 298-300, 302]. Цей період характеризують як приватну віну литовців з Іваном Грозним який, фактично, перебував у статусі перемир'я з королем Речі Посполитої С. Баторієм [44, с. 26].

Успіхи московського царя у 1577-1578 рр. знов розпалили його геополітичні амбіції. На переговорах з поляками цар вимагав визнати за ним Лівонію, корону Польщі та Великого князівства Литовського. Та у відповідь на його агресію та претензії створюється союз Речі Посполитої, Швеції та Данії, що підтримувалася німецькими державами, де поширювалися листівки із зображенням Іван IV як чудовиська, а дії московських військ як злодійські. Такий розбіг подій дозволив Стефану Баторію зорганізувати хрестовий похід за порятунок Європи від «московита» [9, с. 77].

Для укріплення збройних сил Речі Посполитої С. Баторій вирішує створити з козацтва військо, що перебувало б на постійній службі. Це дозволило б вирішити два стратегічних завдання. По-перше, відволікти українське козацтво від турецько-татарського напрямку, через дружні стосунки короля з Туреччиною та його бажання залучити до війни проти Московії Кримського хана. А, по-друге, спрямувати значні козацькі сили на північний театр війни. У грудні 1578 р., за повідомленням М. Грушевського, було сформоване реєстрове військо, на чолі якого було поставлено гетьмана Яна Оришовського. Його чисельність склали 30 українських та польських шляхтичів (на нашу думку це, скоріш за все була старшина) і 600 рядових козаків Зразу ж після цього нове козацьке

королівське військо рушило на московську війну [6, с. 152, 154-155]. Опіка короля над реєстровиками започаткувало не тільки процес зростання їх статусу, а і культ короля як покровителя і заступника козаків, що на думку В. Брехуненка стало запорукою від спроб Москви переманювати їх на свій бік [1, с. 11].

Ця війна проходила в три великі військові кампанії 1579, 1580 і 1581 рр. Бойові дії проводилися у трьох основних напрямках – на Смоленщині, на півночі Білорусії та Московії і на Сіверщині. Козацькі підрозділи діяли у всіх регіонах [25, с. 332] (Див. додат. Б - 3, Б - 4).

Влітку 1579 р. Баторій, який очолив військові дії, висловлює стратегічну ідею наступу на Москву, щоб примусити Івана IV до миру. Головним об'єктом удару С. Баторій прагнув обрати Смоленськ. До того ж. наступ на Смоленськ підтримувала і Литовці для яких це місто було ключем до Москви, або до Вільно, в залежності від того кому воно належало. Проте, під тиском польської верхівки, було прийнято рішення перший удар нанести по слабкішій фортеці – Полоцьку, ключовому опорному пункті на Двині і плацдарму для операцій в Лівонії [22, с. 67-70].

У серпні С. Баторій на чолі 15-тисячного війська в якому перебували і загони українських козаків підійшли до міста. Серед тих, хто відзначився під стінами Полоцька був запорозький козак Корнила перевал, який отримав від короля спадкове шляхетство та герб з зображенням натягнутого луку з стрілою. Поки Баторій осаджував Полоцьк загони козаків під керівництвом Жука захопили навколишні замки Козьян і Красний. В Красному козаки, захопивши діжки з вином, перепилися і позасинали. Московський загін захопив їх зненацька і всіх перебив [26, с. 266; 44, с. 29]. Також козацькими загонами під керівництвом отаманів Сука, Микити й Бирулі були захоплені замки Великолуцьк, Усвят, Туровля, Нісцерд [47, с. 37].

30 серпня після кривавої облоги Полоцьк пав. Наступними пали фортеці Сокол, Туровля, Суша і Дриса. Під впливом такої рішучої перемоги, як і у 1567 р. за Сигизмунда II Августа нерви московського царя не витримали і він швидко повернувся до Москви і запросив короля Речі Посполитої до переговорів [9, с. 78]. У цей час продовжувались наступ війська Баторія. Загони українських козаків здійснювали напади на замки по річках Двіна та Ула. Козаки запалювали замки, а потім знищували солдат гарнізонів, які намагалися втекти. На початку жовтня загони козаків під керівництвом оршанського старости Ф. Кміти громили околиці Смоленська та навколишні села [39, с. 325-327]. На південному фланзі польсько-московського фронту восени 1579 р. війська маршалка Волинської землі та київського воєводи кн. Василя-Костянтина Острозького, черкаського і канівського старости кн. Михайла Вишневецького, київського каштеляна Павела Сапєги форсували Дніпро і вдарили на Чернігів Цей наступ був частиною стратегічного плану захоплення московських земель [26, с. 366-367]. В руслі цього плану верховник реєстрових козаків М. Вишневецький, долучивши до свого війська і значну кількість нереєстрового козацтва, розпочав спустошення московської Сіверщини аж до Стародубу і Почепу [6, с. 163].

Влітку 1580 р. військо С. Баторія рушили на Смоленськ та Великі Луки, які після кривавої облоги було захоплено 6 вересня [9, с. 78; 39, с. 337-338]. У цьому війську перебував козацькі роти Демка, І.Сверчовського, Г. Бірулі (Бурулі) і Микити [23, с. 21], відділ брацлавського воєводи князя Януша Збараського до якого входили запорозькі козаки під керівництвом козацького гетьмана Самійла Зборовського, який користувався популярністю і січовиків. Їм вдалося 21 вересня 1580 р. розгромити 10-тисячну московську армію під Торощем [26, с. 64, 329; 34]. Паралельно, влітку 1580 р. з України рішили козацькі війська на чолі з черкаським і канівським старостою

кн. Михайлом Вишневецьким до яких долучилися загони кримських та білгородських татар, що обклали Рильськ, . Восени оршанський староста Ф. Кміта знову здійснив, правда менш вдалий, удар на Смоленськ [39, с. 330, 339]. В його загоні перебувало 100 кінних та 500 піших козаків. Воєвода Полоцький Доргостайський мав загін у 100 кінних та 300 піших козаків. Окремо діяли загони отаманів Бориса Жаби у 300 козаків, Гаврили Буруля у 500, Голубка – 100, Кирила Перевальського та Федора Кишевича по 100 та інші менші загони [6, с. 163]. Треба зазначити, що під час псковської кампанії 1581 р. козаків використовували переважно у розвідці та для забезпечення армії фуражем і продовольством. Також вони брали участь рейдах вглиб Московії. І як зазначає С.А. Леп'явко у «кількох випадках доля битв вирішувалася саме завдяки вмілому застосуванню козаками своєї улюбленої тактики, насамперед несподіваності в нападах на противника» [25, с. 332; 23, с. 22].

Особливо вагомими стали акції здійснені «Дніпровськими козаками» які під керівництвом першого гетьмана реєстрового козацтва Івана (Яна) Орішовського спустошили околиці Стародубу і взяли значну здобич [6, с. 163; 24]. А потім 1.500 запорожців і реєстровців на чолі зі старшим Яном Оришовським у складі війська кн. М. Вишневецького взяли місто Трубчевськ і розгромили московське військо на річці Судость [1, с. 14; 26, с. 333].

Найбільш вражаючим успіхом кампанії Баторія у 1581 р. став рейд 3-тисячного кінного війська під керівництвом К. Радзивіла і Ф. Кміти вглиб московських територій. Ці загони досягли Ржеви Володимирівської, Зубцова й Стариці. Іван IV, що перебував з головними силами в Стариці бачив заграву, що здійснювалася над спаленими литовцями селами. Цар не здійснив ніяких контрзаходів. Але цей зухвалий напад остаточно переконав його у безперспективності подальшої війни, попри невдачу військ Речі Посполитої під Псковом. Тому цар приймає рішення про укладання миру з Стефаном Баторієм [3, с. 160].

Восени 1581 р. Московський цар погодився віддати всю Лівонію за винятком декількох невеличких фортець за умови повернення йому Великих Лук. Та Стефан Баторій продовжив наступ і серпні 1581 р. добре оснащене 50-30-тисячне військо (за різними даними) під керівництвом самого короля та гетьмана Я. Замойського рушило на Псков [9, с. 78-79; 26, с. 270; 39, с. 330, 358]. Більшість війська становила його краща частина – кіннота, що складалась з гусар (важка) та козаків (легка) озброєних шаблями, карабінами та пістолями. Піхоти для штурму було замало тому шукали серед кіннотників добровольців [22, с. 73; 39, с. 330]. Можна сміливо припустити, що за традицією такими охочими завжди виступали українські козаки. Та облога і штурми Пскову виявились неефективними через шалений спротив псковичан, брак сил у війську Баторія і погіршення погодних та побутових умов. Причому остання стали настільки вагомими, що литовські загони (можна припустити, що і козаки) висунули ультиматум з бажанням припинити облогу і повертатися додому. Не обходилося і без курйозів, коли між козаками і італійськими найманцями почалася сварка через повію, яку вони не змогли поділити, і такі факти ледве не привели до заколоту на сексуальному ґрунті [39, с. 358-360, 362].

За укладеним 5 січня 1682 р. за посередництвом Священної Римської імперії та Ватикану в Ямі Запольськом десятирічного перемир'я за яким Річ Посполита отримувала російські міста в Лівонії, а також Велиж і Полоцьк, Московський цар отримував захоплені поляками міста та обіцяв вступити антиосманську коаліцію [9, с. 80; 39, с. 371-374].

Та попри замирення між Московським царством і Річчю Посполитою Українське козацтво залишилось серйозним подразником у стосунках між державами. Так, після смерті С. Баторія у 1686 р. козаки з Каніва, Черкас та Переяслава здійснили грабіжницьке захоплення Воронежа, який вони спалили. І попри те, що на вимогу Московського

царя Олександру Вишневецькому було наказано скарати винних, він пішов на це тільки під загрозою смерті [1, с. 18-19; 47, с. 54]. Це є свідченням того, що протистояння між Польщею і Московією на певний час перейшло у приховану форму.

Характерною ознакою середини XVI ст. стало територіальне зростання Московської держави за рахунок приєднання Казанського, Астраханського, Сибірського ханств, Великої та Ногайської орд. Це сприяло оформленню при царюванні Івана IV Грозного нової імперської ідеології – захисту православ'я та наступу в західному напрямку для повернення «київської спадщини».

Попри пропозиції ватажка запорожців Дмитра Вишневецького про спільне протистояння наступу з Півдня, Московський цар обирає північний театр війни де перед ним відкривається перспектива виходу на Балтику та прориву блокади. Це неминуче призвело до розгортання конфлікту з Великим князівством Литовським, а через наступ на Лівонію і з Польським королівством.

Активізація Москви спричинила ланцюгову реакцію в унійних стосунках Литви і Польщі, що після довготривалих переговорів призвело до утворення нової імперії Речі Посполитої. Північний вектор в Лівонії, що перейшла під Польську корону та південний в Україні, після переходу під владу Варшави українських воєводств, Польща безпосередньо увійшла у прямиий контакт з Московським царством. Така ситуація неминуче вела до загострення збройного конфлікту між двома агресивними державами. І в цьому конфлікті одну з ключових ролей почали відігравати надвірні війська княжат в яких була значна чисельність українського козацтва та запорозькі козаки, що почали періодично втягуватися у московсько-польське протистояння.

Вже в ході російсько-литовська війна 1561-1570 рр. польський і литовський уряди активно почали використовувати козацькі підрозділи для гарнізонної, прикордонної служби і рейдових походів з території

Білорусії. З 1563 р. активізувалися дії козацтва і на південній ділянці московсько-польського кордону. А у 1667-1568 рр. у бойових операціях вже було задіяно значні самостійні підрозділи під керівництвом козацьких отаманів.

Активний наступ Москви та проблеми з організацією шляхетського посполитого рушення, з одного боку, та зростання ваги козацтва у збройному конфлікті, з іншого, змусили Сигізмунд II Август у 1572 р. ініціювати процес формування реєстрового козацького війська. Він набув реального оформлення в часи Московської війни 1579-1582 рр. коли новий король Речі Посполитої С. Баторій зреалізував ідею перетворення козацької вольниці у дієве військо Речі Посполитої, оформивши військово-правовий статус козацького реєстру у 1578 р.

У часи цієї війни козацтво ще активніше долучається до бойових операцій литовсько-московському театрі бойових дій. На них покладаються як тактичні завдання в межах основних сил так і стратегічне завдання винищення ворожих сил та захоплення фортець у зоні просування польського війська. Активно козацькі підрозділи гетьмана С. Зборовського діяли у складі військ князів В-К. Острозького, М. Вишневецького та Я. Збараського на Чернігово-Сіверщині, козацькі загони інших отаманів у війську оршанського старости Ф. Кміти здійснювали напади на Смоленщину а козацькі війська реєстрового гетьмана Я. Орішовського на Сіверщину.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ ДИНАСТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ 1601-1615 РР.

2.1. Похід Лжедмитрія I

У 1603 р. в Речі Посполитій склалася надзвичайна ситуація зумовлена виступами козаків, що повернулися з лівонської війни і не хотіли миритися з польськими утисками. Вирішит цю проблему дозволила «московська авантюра» в яку втягнулися українські магнати Острозькі [6, с. 320-322]. Пов'язана ця авантюра була з постаттю Григорія Отрепева, який видавав себе за сина Івана IV Грозного. З самого початку Сигізмунд III Ваза вирішив скористатися цим міфічним претендентом на московський престол, який був представлений при краківському дворі кн. А. Острозьким. Король призначив йому утримання в 40 тис злотих. Проте відмовився підтримати його військами, попри те, що той обіцяв сприяти поширенню в Московії католицизму, віддати королю Чернігівщину та Смоленську землю. Король передав ініціативу війни з Москвою сандомирському воєводі Ю. Мнішеку, який одружив «царевича» з своєю донькою, за, що той оюіцав передати йому Новгород та Псков [17, с. 174; 28, с. 138].

Сприятливі умови для проведення вторгнення у Московське царство були зумовлені, хоч і у м'якшому форматі, продовженням грозненської практики опал, невдалою внутрішньою політикою та реформами царя Б. Годунова, що призвели до голоду. Накладання цього фактору на невдоволення у політичних колах самим царем робили його становище хитким. Перемогу Лжедмитрію гарантувало невдоволення царем широких мас [17, с. 170-172; 19, с. 101].

У 1604 р. розпочалася підготовка до походу на Московію. Лжедмитрій активно залучав до свого війська козаків. Перебуваючи на

Січі ймовірно у 1601/1602/1603 р. він заручився їхньою підтримкою. Проте головним компонентом його війська стали саме черкаські козаки. У 1604 р. була відправлене посольство на Дон з якого до Лжедмитрія прибув загін у 2 тис. козаків. Мнішик зібрав для нього 1.600 вояків. З цими біля [28, с. 138; 47, с. 118-119].

З цими силами він рушив у Московію де до нього приєдналися декілька тисяч росіян, які перейшли на його бік. Під м. Севськом до нього приєдналося 12 тис. козаків. Особливу радість Лжедмитрій виявив з того, що серед них були запорожці, яких він вважав найкращими вояками (Див. додат. 7, 8). Козацьке військо складалося з 8 тис. кінноти, 4 тис. піхоти та мало 12 гармат. Під селом Добриничі в середині січня 1605 р. 20-тисячне військо Лжедмитрія зійшлося у битві з 60-тисячним військом Московського царя Б. Годунова під керівництвом Ф. Мстиславського та В. Шуйського. Смілива атака військ Лжедмитрія змусила росіян відступати. Проте щільний вогонь стрільців змусив лави козацької кінноти відступити, за якими почали відступати і поляки з росіянами. Від повного розгрому військо Лжедмитрія врятувала героїчна оборона 4-тисячного загону козацької піхоти, що повністю полягла в цій битві. Залишки війська відступили до Рильська, а потім до Путівля [47, с. 119].

З сіверської України військо Лжедмитрія I рушило на Москву і у червні 1605 р. захопило столицю. 30 липня Дмитрій офіційно був проголошений московським царем [28, с. 139].

Попри спроби Лжедмитрія налагодити стосунки з московським дворянством для посилення свого війська, його політика викликала спротив через посилення кріпацької залежності, зростання податків та, особливо, через несприйняття московітами того, що новий цар оточив себе виключно іноземцями, а нова цариця М. Мнішек виявляла відкрите презирство до православ'я. Незадоволений був і Сигізмунд III через порушення Царем Дмитрієм своїх обіцянок, а головне вимогами визнати

за ним імператорський титул. Та головною проблемою було те, що цар Дмитрій подарував життя засудженого до страти В. Шуйського. За цих умов в Московії активізувався рух спротиву який очолили кн-зі В. Шуйський, В. Голіцин, М. Татіщев і ряд впливових церковних ієрархів. Зорганізувавши 17 (27) травня 1606 р. бунт в Москві під гаслом порятунку царя від поляків заколотники вбили Дмитрія. На імпровізовано соборі, скликаному у Москві з голосу було обрано царем В. Шуйського [17, с. 172, 176; 19, с. 135-136; 28, с. 139].

2.2. Похід Лжедмитрія II

Як констатував В, Ключевський з початком смуги в російській державі Московія стає важливим об'єктом для пограбування козацьких ватаг з України. Здобуваючи «козацький хліб» козацькі ватаги, на його думку, крім здобичі нічого не цікавило [16, с. 38-39]. Саме тому козацтво активно долучалося до різних авантюристів та повстанців. Козацькі війська після загибелі Лжедмитрія I перейшли у 1607 р. під руку самозванця донського козака Ілейка, який називав себе сином царя Федора Івановича – Петром. Під його орудою козаки спільно з загонами кн. Г. Шаховського та І. Болотникова рушили на Москву проти нового московського царя В. Шуйського [47, с. 119].

Та найактивніше українське козацтво долучилося до нового авантюриста Лжедмитрія II. Поширення чуток, що цар Дмитрій вижив під час повстання у травні 1606 р. стали чудовим підґрунтям для успіху нової авантюри. Новий самозванець, підтриманий кн-ми Р. Ружинським, А. Вишневецьким, Я. Сапігою, Лісовським та ін., прибув влітку 1607 р. на Сіверську Україну з якої і розпочав свій наступ (Див. додат. Б - 7, Б - 9). До нього долучалися як окремі козацькі загони запорожських та українських козаків, так і козаки, що перебували в загонах різних шляхтичів, які прийняли участь у цьому поході [6, с. 324-325]. Крім того до його табору рушила велика армада шляхти, що після поразки у

міжусобній боротьби в Печі Посполитій з королем шукала до кого перейти на службу [19, с. 226-227]. Вже під Брянськом в листопаді 1606 р. військо Лжедмитрія II нараховувало 12 тис. поляків, литовців та білорусів, 2 тис. московитів та 8 тис. запорозьких і донських козаків тривала облога не дала результатів, а з приходом до міста московського війська під керівництвом кн. І. Куракіна та невдалої з ним сутички, змусили Лжедмитрія II припинити облогу і рушити до Орла [26, с. 53].

Головною ударною силою Лжедмитрія II стали загони кн-в Вишневецького і Ружинського та козаки під керівництвом Заруцького. У січні 1608 р. козаки разом з поляками погромили московські раті, «витинаячи їх як траву». У квітні-травні 1608 р. під Болоховим було розбито царське військо, очолюване кн-ми Д. Шуйським та В. Галіциним. Врятувалися масковити завдяки стійкості німецьких найманців на знищення яких Ружинським були кинуті запорожці. Лжедмитрій II підійшов до Москви і отаборився у с. Тушино. Незабаром було сформовано уряд до якого увійшли кн-зі Трубецькі та Осицький, митрополит ростовський Філарет (Романов). Тушинцям вдалося взяти під свій контроль значну територію Московського царства [29; 47, с. 120].

Після розгрому військ Лжепетра, кн. Г. Шаховського та І. Болотникова 3 тис. запорожців перейшли до табору Лжедмитрія II, що розташовувався в Орлі. Успіхи Лжедмитрія у війні з Москвою привабила до нього значні козацькі сили, що вже під Тушином нараховували 13 тис. У 1609 р. через Білорусію до Тушинського табору рухалося 8-тисячне військо запорозьких козаків. Загалом до його війська крім козаків увійшло 18 тис. кінноти та 2 тис. піхоти (найманці з Речі Посполитої), 15 тис. донських козаків, до двох тисяч московських ратників та 18 тис. московських татар [6, с. 325; 26, с. 218; 47, с. 120].

Прагнучи взяти під контроль якомога більше територій Московії Лжедмитрій II направляв свої загони, ядром яких виступали козацькі

підрозділи, вглиб території царства. Використання саме козацьких підрозділів було зумовлено тим, що на цей момент козацтво чудово поєднувало східні та західні тактики ведення кінного і пішого бою та облоги, були чудово озброєні, а тому досить легко громили загони супротивника, що чисельно їх переважали, могли здійснювати довготривалі походи при малих ресурсах забезпечення [38, с. 12-14].

В січні-лютому 1608 р. вони намагалися захопити Устюжинську фортецю. У володимирському повіті козацькі ватаги під орудою якогось Наливайка винищували і садовив на палі дворян, боярських дітей і селян. Його бійці гвалтували жінок і забирали в полон дітей. Така жорстокість викликала обурення в Тушинському таборі Лжедмитрія II. Та спроби покарати Наливайка виявились марними через заступництво литовського гетьмана Л. Сапіги. У 1609 р. козацькі підрозділи рушили на Новгород, щоб схилити його мешканців на бік самозванця. Проте їх керівник полковник Кернозицький, отримавши повідомлення про підхід значного підкріплення до загонів кн. М. Скопіна-Шуйського, відступив від міста і здійснив невдалі рейди під Стару Русу і Тверь [47, с. 121-122].

2.3. Військова кампанія 1609-1613 рр.

Вимушений союз царя Василя Шуйського з шведським королем Карлом IX призвів до відкритої агресії польського війська, котре під керівництвом Сигізмунда III у 1609 р. рушило на Смоленськ (Див. додат. Б - 3, Б - 7). Для того щоб отримати підтримку король пообіцяв польській знаті, що всі надбаня дістануться польській короні, а він не буде претендувати на завойовані території. Для формування війська за браком коштів і неможливості отримання кредиту королівські емісари розпочали, в першу чергу, вербовку охочих на теренах України [6, с. 332; 16, с. 38]. Та й саме козацтво охоче підтримало ідею короля, плануючи таким чином отримати від нього преференції у розширенні

своїх привілеїв, а тому активно сприяло тому, щоб Річ Посполита якомога сильніше втягнулася у нову війну з Московією [1, с. 26-27].

На противагу королівському плану удару на Смоленськ, польний гетьман С. Жолкевський пропонував наступ на Сіверщину, що забезпечувало більше успіхів через досить чисельні козацькі підрозділи на цій території та розбурханість Сіверщини попередніми виступами зінцігованими Лжедмитріями [6, с. 332; 27, с. 168].

З початком вторгнення військ короля Сигізмунда III Вази. До нього приєдналася частина поляків, що підтримувала Лжедмитрія II [29]. Активізація Речі Посполитої та втеча Лжедмитрія II до Калуги змусила «тушинських заколотників» укласти у лютому 1610 р. угоду з польським королем про обрання на Московський престол його сина Володислава [16, с. 39]. Наприкінці липня 1610 р. було скинуто з царського трону Василя Шуйського. Активізацію польського вторгнення також підігрівала інформація, що отримував Сигізмунд III про те, що в Московії є впливові групи, які воліють бачити на московському престолі або його самого, або його сина Володислава. Другою причиною було прагнення повернути втрачені Сіверщину та Смоленщину [33, с. 11].

Під Смоленськом польсько-литовське військо нараховувало 12 тис. до яких, з часом приєдналися до 10 тис. козаків під командою гетьмана Каленика Андрієвича [26, с. 297]. Виступ цього війська був цілком добровільною акцією. За повідомленням Д.І. Яворницького козаки на нарадах в Каневі, Переяславі та Черкасах прийняли рішення прийняти участь у війні [47, с. 122]. Без сумніву, до цього їх підштовхували бажання отримати від влади привілеї та можливість зайнятися грабунком у Московії. Про це свідчить сам характер участі козаків в облозі міста. Не бажаючи коритися наказам та займатися рутинною справою осади, козаки, як засвідчує Д.І. Яворницький більше часу проводили у набігах на навколишні села. Особливо козацькі

підрозділи відзначилися зепеклісю дій під час наступу військ Сигізмунда III на міста Сіверської України: Чернігова, Стародуба, Почепа, Новгород-Сіверська, Мосальська й Білої де примушували мешканців присягати на вірність польському королевичу Володиславу [6, с. 334; 47, с. 122].

Всі типи українського козацтва активно залучилися до цієї війни. Підтримуючи і Сигізмунда III, і Лжедмитрія II їх загони, часто безконтрольно розтікалися територіями Московського царства. Приблизно їх нараховувалося до 40 тис. Вважалося, що у похід пішов ледве не весь кіш запорізький [6, с. 333-334].

Бої за Смоленськ точилися досить мляво до літа 1611 р. Московські бояри, які були прихильники короля надіслали до короля посольство з умовами обрання на престол Владислава [33, с. 12]. Для прискорення облоги литовський гетьман Л. Сапіга вирішив перемістити з Сіверщини козацькі полки, керовані А. Стороженком. Проте сіверські козаки не дуже поспішали до табору короля, не бажаючи потрапляти під командування. Тільки невеличні загони Рушили на допомогу королю [6, с. 334-335].

Влітку 1611 р. Смоленську було взято і Сигізмунд скликав сейм, щоб нарешті отримати санкцію на ведення Московської війни, що не була формально узгоджена попереднім сеймом. Крім того король розраховував на значне фінансування та підтримку з боку шляхти, розпалюючи в них бажання обіцянками приєднання нових земель. Проте сейм обмежився лише прийняттям інформації до відома про королівські перемоги, пробачив самовільність короля у розв'язанні війни та наголосив на обов'язковості сеймової згоди на її ведення, а також запровадив незначний податок для її фінансування [6, с. 335-336].

За цих обставин війська коронного гетьмана Станіслава Жолкевського рушило на Москву. Військо царя В. Шуйського під орудою його небожа М. Скопіна-Шуйського, що був дуже популярним

не тільки у війську, а і в суспільстві, за свою вдачу, досить швидко розбило загони тушинців і звільнило північні міста. Невдовзі в Калузі було вбито і самого Лжедмитрія II. Та після передчасної смерті М. Скопіна-Шуйського московське військо, що в чотири рази було більшим за польське у липні 1611 р. зазнало поразки під Клушином від гетьма Жолкевського. В полон потрапив брат царя Д. Шуйський [16, с. 41; 27, с. 168; 29].

27 серпня Жолкевський, використовуючи свій дипломатичний хист укладає угоду з Боярською думою на яку насідали, з іншого боку, війська Лжедмитрія II які теж стояли під Москвою. Бояри і інші посадовці відкрили брами столиці для польських військ і присягнули на вірність Володиславу. Царя В. Шуйського було повалено і заарештовано. Проте, дізнавшись про плани Сигізмунда самому зайняти Московський престол та усвідомлюючи проблемність утримання під контролем не тільки Московії, а навіть Москви, Жолкевський залишив в столиці невелику залогу та виїхав до Польщі, вивізши з собою поваленого царя В. Шуйського та двох його братів [27, с. 168; 33, с. 12].

Тушинські і московські бояри, що присягнули Володиславу, ще деякий час зберігали вірність полякам. Попри те, що їх звинувачували у зраді, вони уклали годи з Сигізмундом III за якими Московське царство не потрапляло під залежність Речі Посполитої. Було прописано заборону призначати на адміністративні посади вихідців з Литви та Польщі, будувати католицькі храми та змінювати існуючі в державі порядки. Єдиним дискусійним питанням залишилося питання прийняття Володиславом православія, на що категорично не погоджувався Сигізмунд III Ваза [17, с. 180].

Та з плином часу ситуація в самій Речі Посполитій та на театрі бойових дій почала змінюватися. Брак коштів на війну у 1611-1613 рр. все більше скорочував кількість у королівському війську поляків та литовців. Така ситуація призвела до зростання ролі козацтва на

завершальному етапі війни. Заохочене перспективами покращення свого становища, козацтво активно брало участь у бойових діях поляків проти наростаючого спротиву з боку московітів. Великий гетьман Литовський Я. Ходкевич, очоливши війська в Московії спрямував до неї 30-тисячне козацьке військо, загони якого були розміщені в Москві, діяли на Сіверщині та в інших регіонах. Проте наступ на Москву основних сил Я. Ходкевича у 1612 р. провалився [6, с. 336-337]. Протягом серпня-вересня він намагався захопити Москву. Проте героїчна оборона московського ополчення під керівництвом кн-в Д. Пожарського та Д. Трубецького і К. Мініна, а потім стрімкий наступ змусили Я. Ходкевича 7 вересня залишити Москву та вирушити на зустріч з королівським військом. Тримати оборону в уцілілих після пожеж Кремлі та Китай-городі залишилися козацькі полки під керівництвом Миколи Струся й Йосифа Будила, які тримали оборону протягом двох місяців разом з загонами польських жовнірів та європейських найманців. Оточені опинилися в жахливому положенні. За споминами Й. Будили у гарнізоні розпочався канібалізм, той хто був сильнішим поїдав слабшого. 31 жовтня – 5 листопада гарнізон здався московським ополченням, але попри гарантії надані кн. Пожарським, був частково перебитий московськими козаками [19, с. 407-410; 26, с. 219-221].

Для того, щоб відтягнути допомогу від Москви козацькі загони були відправлені під Рязань. Проте московські раті під керівництвом Ляпунова та кн. Д. Пожарського примусили козаків відступити. У 1612 р. козацькі ватаги заповнили територію Московії від Твері до Углича. 22-26 серпня російське ополчення Мініна-Сухорукова та Пожарського разом з козацькими загонами донців розгромили польські війська в Кремлі та Китай-городі. Підрозділи українських козаків відділившись від воеводи Ходкевича взяли Вологду, влаштувавши там страшну різанину, пограбували церкви та спалили місто й посади. 21 лютого 1613 р. московським царем було обрано Михайла Федоровича

Романова. Та козацькі загони, попри розгром польських військ продовжували грабувати міста [47, с. 122-123]. Протягом грудня 1614 р. загін запорожських та донських козаків під орудою отамана Захарія Заруцького і полковника Якова Яцького грабували околиці м. Устюжна-Железнопольська. Та після їх розгрому 14 січня 1615 р. військами князя Б. Ликова під Василівим змушені були відступити на територію Речі Посполитої [26, с. 46, 60].

2.4. Рейд Лісовського

Після попереднього періоду зіткнень регулярних армій, О. Зорін вважає, знову прийшла доба широкомасштабних прикордонних зіткнень, яку вели місцеві воєводи, спираючись виключно на місцеві сили. Характерною ознакою бойових операцій у прикордонні були глибокі спустошливі рейди на територію супротивника. Ці удари були спрямовані на конкретні укріплені міста, знищення яких призводило до втрати супротивником над прилеглими до них територій. Завданням керівника такого походу було зруйнувати укріплені пункти, розорити навколишні села та захопити якомога більше полонених [10, с. 224].

Саме до такої категорії військових операцій відноситься рейд Олександра Юзифа Лісовського у 1615 р. Вперше ідея рейду біла запропонована Лісовським у 1614 р. на зустрічі у Могільові з гетьманом Яном Ходкевичем під командуванням якого він перебував. Планувалося сформувати загін з охочих людей, які повинні були служити не за платню, а за військову здобич. Загін налічував 600 вояків, поляків, німців татар і козаків, частина яких була донських. Планувалося нанести удар по Брянську. Рейд розпочався у другій частині лютого, а з 13 березня до 22 червня [10, с. 224-225] (Див. додат. Б - 10).

З приєднанням до свого полку різних загонів найманців, що блукали біля Брянську, Лісовський 19 червня напав на Карачев де зосереджувалися проти нього московські війська. Маючи 1200-1500 бійців він вщент розгромив 7-тисячне військо воєводи князя

Ю. Шеховського, взявши останнього у полон. Та з наступом у серпні нової московської раті Степана Пожарського, О. Лісовський відступив у напрямку до Орла, постійно відбиваючись від значно чисельніших загонів [10, с. 225]. В сутичці військами Пожарського він розгромив їх кращі загони і трохи не захопив у полон князя Пожарського [26, с. 248]. Успішні дії та маневр Лісовського були також зумовлені і тим, що він чудово знав суперника і театр бойових дій на якому перебував ще у лавах Лжедмитрія II [19, с. 247].

Після того як Пожарському вдалося перетягнути на свій бік іноземних найманців з загону Лісовського той відступив і стрімким ударом захопив Орел. Проте переслідування військ Пожарського примусили Лісовського здійснити обманний маневр, вийшовши 30 серпня до Волхова [10, с. 226]. 9 вересня лісовці розпочали штурм, але так і не змогли взяти місто [26, с. 45]. Після цього і розпочався славнозвісний колоподібний рейд. Було захоплено ряд російських міст: Бельов, Лихвін, Перемишль. Потім Загін рушив на Ржев де в той момент перебувало військо боярина Федора Шереметьєва, що направлялась на допомогу обложеному шведами Пскову. Напад був настільки несподіваним, що московські війська були розбиті. Ті хто не втік, сховалися за мурами фортеці. В ході битви Лісовський втратив значну частину козаків. Для того щоб убезпечити себе від несподіваного удару спеціальний козацький загін було послано для захоплення Погорілого Городища. На той момент у Лісовського залишилося 400 литовців, 300 козаків («черкас») і 150 росіян перебіжчиків (в основному донські козаки). В першій половині листопада 1615 р. Лісовський відступив від Ржева [10, с. 226-228].

Загін рушив до Торжка. Проте ситуація погіршилася і Лісовський змушений був погодитись на зібрання «кола» [10, с. 229] на нашу думку за ініціативи козацтва, що було саме в їх традиції. На цьому зібранні лісовці вимагали від командира розповісти про його плани, бо всі

відчували занепокоєння, втомившись від рейду та перебуваючи в глибині ворожої території відрізані від своїх баз. Під кінець листопада, форсувавши Волгу, загін Лісовського розорив Шую та рушив на Нижній Новгород Муром, Касимів, Тулу і вийти знову до Лихвіна та Перемишля. Попри всі намагання місцевих воєвод розгромити загін, Лісовцям вдалося прорватися через зағони князя Ф. Куракіна і в перших числах січня 1616 р. вийти до Мстиславля [10, с. 230-231].

Таким чином можна констатувати, що з 1603 р. складаються сприятливі умови для розгортання нової хвилі польсько-московського протистояння. Саме за цих умов Польський король Сизізмунд III вирішує розіграти карту Лжедмитрія I в боротьбі за Московський престол. Проте, головна підтримка надавалася самозванцю від провідних князівських родин, а в його війську головною ударною силою стали зағони українних та запорозьких козаків.

Головною базою для Лжедмитріїв стала Сіверська Україна з якої здійснювалися рейди на Москву для захоплення влади. Саме підрозділи українського козацтва активно залучалися до військових операцій авантюристів. Проте прорахунки у внутрішній політиці та протиріччя з польським королем позбавили Царя Дмитрія підтримки і дозволили московському боярству здійснити переворот і передати владу В. Шуйському. А Лжедмитрію II не вдалося вінчатися на царство і він, втративши підтримку, загинув у боротьбі за московський трон з польськими та московськими військами.

Козацтво широко використовувало тактику глибоких рейдів на просторах Московії вході яких вони відтягували значні московські сили та отримували певну військово-організаційну самостійність. З іншого боку все частіше вони використовували військові операції для власного збагачення, іноді перетинаючи межу військової моралі, спалюючи поселення, грабуючи населення та храми, жорстоко вбиваючи людей, гвалтуючи жінок та забираючи дітей у полон.

Наступник кроком стало розгортання прямого вторгнення Поляків та спроб посадити на московський престол представника Польської династії Вазів королевича Володислава. Характерною ознакою цього етапу стало залучення через брак коштів українського козацтва у значних обсягах. Головними театрами бойових дій стали смоленсько-московський напрямок та Сіверська Україна.

Поступове перетворення польсько-московського військового протистояння у прибуткову акцію зумовило широку участь козаків у цій війні. З іншого боку, слабкий контроль за ними та глибокі рейди перетворили значну частину їх ді на відверті грабіжницькі набіги, що супроводжувалися іноді надзвичайною жорстокістю до населення та руйнації храмів і поселень. Поступово, з зміною характеру бойових операцій, українське козацтво стало головною ударною силою на значних московських просторах від Углича до Чернігова та від верхів'їв Волги до польського кордону.

Найяскравішим прикладом успішної козацької рейдової війни продемонстрував похід О. Лісовського, який спираючись на власний досвід та надзвичайну мобільність козацької кінноти зумів не тільки пройти довготривалим маршем по всій центральній частині Московського царства, а і розбити значні сили московитів та оминати всі пастки.

РОЗДІЛ 3

ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІЙНИ 1616-1634 РР.

3.1. Війна 1616-1618 рр.

Причиною війни стала невирішеність попереднього московсько-польського конфлікту. Протягом 1609-1615 рр. за правління Сигізмунда III Вази Річ посполита вела з Московським царством війни й різних формах. Попри те, що з одного боку король відзначився прагненням приборкати козацьку сваволю, з іншого він укладав угоди з козаками підвищуючи їх статус [43, с. 152].

У 1616 р. відбувся Вальний сейм на якому приймається рішення про проведення війни проти Московського Царства. На чолі 10-тисячного війська найманців став великий гетьман литовський Ян-Кароль Ходкевич [35, с. 390]. Військо складалося з 5 тис. Гусарів, 2 тис. козаків та 3 тис. піхотинців. Та проти ідеї походу виступав великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський [33, с. 17], який, спираючись на свій досвід боротьби з козацькими виступами, не довіряв їм і прагнув всіляко обмежити їх права про, що засвідчила організована ним у 1617 р. компанія залякування та нав'язана козакам Вільшанська угода [27, с. 168; 36, с. 20-21]. До того ж і на самому сеймі з насторогою поставилися до участі у війні козаків, через наростаючу їх активність у виборюванні собі ширших прав і привілеїв, що сходило на те, ніби вони «створюють у великій Речі Посполитій другу республіку» [31, с. 199].

Восени 1616 р. військо очолене Я.-К. Ходкевичем рушило на Смоленськ (Див. додат. 3, 7). Протягом жовтня 1616 до літа 1617 р. Московські війська були розбиті і відкинуті від Смоленська. 6 квітня з Варшави рушили в похід війська під командуванням самого королевича Владислава. З'єднавшись під Смоленськом польсько-литовське військо

протягом жовтня досить легко захопили Дорогобуж і Вязьму. Та подальший темп наступу почав спадати через спротив московитів. У грудні наступ армії припинився і основні її сили отаборилися під Вязьмою та Калугою [35, с. 390].

У південному секторі фронту на початку 1617 р. 5-тисячне козацьке військо захопило Оскіл і підступило до Воронежу. Проте взяти місто козаки не спромоглися і під тиском московського війська відступили до Дону [26, с. 73].

Весною 1818 р. розпочався сейм на який прибула козацька делегація. Уряд Речі Посполитої підняв питання про їх участь у війні з Московським царством але висував умови, що унеможлилювали збільшення привілеїв які вимагала козацька делегація [6, с. 365-366]. Та ситуація для війська Владислава з літа дуже сильно погіршилася. Частина вояків через невиплату коштів розбіглася. Наступ практично зупинився. Виснажена хворобами та голодам армія рушила з під Можайська у напрямку на Рузу [35, с. 390]. На той момент Річ Посполита не мала війська спроможного швидко надати допомогу Владиславу. Саме тому паралельно сеймовим перемовинам з козацькою верхівкою вів переговори Лев Сопіга, який був одним з головних командувачів у московської кампанії і хотів залучити Запорозьке Військо у поміч Владиславу. Сапігі вдалося переконати Сейм, що виділив для московського походу 20 тис. зол. Та в ході вербовочної кампанії до козацьких полків було набрано багато авантюристів. Створені ними ватаги розбрелися по землях Великого князівства Литовського, займаючись грабунками. На Віленському сеймі було зазначено, що «низові козаки» стали кошем під Полоцьком і чинять утиски місцевого населення [6, с. 374; 8, с. 204]. У цілому це козацьке військо зосередилося під Могильовом і нараховувало 6 тис. Переговори, які вів з цими козаками Владислав та Я-К. Ходкевич були досить складними. Це військо не підпорядковувалося Гетьману Війська

Запорізького П. Сагайданому. Вони просили окремої оплати і сукна і тільки після їх отримання обіцяло долучитися до польського війська [33, с. 311-312].

Після довгих переговорів та обіцянок полякам вдалося вмовити Військо Запорожське рушити на Московську війну. На думку М. Котляра, В. Смолія та В. Брехуненка, це обумовлювалося прагненням козацької верхівки, очолюваної, досить вправним перемовником гетьманом П. Сагайдачним, домовитися з польським урядом про розширення своїх прав та незадоволенням частини козаків, щодо підбурювання Московським царем кримських татар до нападів на українські землі. До того ж ідея походу була підтримана дуже впливовою людиною в козацькому середовищі – гетьманом війська запорозького Петром Сагайдачним, ватажком який не тільки створив нову тактику ведення морського бою, а і був автором стратегії морської війни проти Османської імперії та заслужив славу талановитого полководця [1, с. 42; 31, с. 199; 36, с. 16-18].

Більше 20 тис. було відібрано гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним з числа українських та запорозьких козаків. Військо під орудою П. Сагайдачного на початку серпня 1618 р. рушило в похід. Були захоплені Путивль, Ливин та Єлець, де було знищено багато людей, у тому числі жінок і дітей. Також під час просування козаками спалювалися церкви і монастирі [47, с. 130].

В ході цих боїв, за повідомленнями П. Сагайдачного, що надсилалися Владиславу, козацьке військо зазнало значних втрат, але було знищено 20 тис. ратних людей. В той же час за повідомленнями московських джерел вони втратили 7 тис. та попри таку розбіжність Москва заявляла про відчутні втрати. Можна припустити, що Сагайдачний подав загальну чисельність тих хто приймав участь у обороні міст і ратних людей, і міщан, що встали до оборони. Такі успіхи

викликали шок у московського уряду. Проти його військ було направлене військо на чолі з кн. Д. Пожарського [1, с. 47; 33, с. 333].

Окремим загоном у 10 тис. рухалися козаки під керівництвом Михайла Дорошенка. Вони захопили Лебедянь, Данків, Скопін і Рясський, де теж було знищено велику кількість мирного населення. Потім Дорошенко підступив до Переяславля, але не взявши його відійшов до Єльця [35, с. 391; 47, с. 130].

З 17 по 27 серпня війська гетьмана Сагайдачного підступили до міста Михайлова. Та відчайдушна оборона жителів і гарнізону зірвала всі спроби захопити місто і примусила козацьке військо відступити [47, с. 130-131]. Під Михайловим, за повідомленням міського воєводи Ушакова, запорожці втратили тисячу вояків. Проте він, скоріш за все вважає П. Сас, дещо перебільшив втрати козацького війська [33, с. 342-343]. На початку вересня козацьке військо рушило у напрямку на Зарайськ та Каширу. Саме під Зарайськом та Коломною розгорнулися запеклі бої з Московськими військами під керівництвом кн. Волконського, який змінив Д. Пожарського, що перешкождали Сагайдачному форсувати Оку. Під ударами козаків армію залишили московські козаки і татари, потім втекли до Москви дворяни до якої пізніше прибився і сам князь [1, с. 47-48; 26, с. 121, 170-171; 33, с. 345-348]. Та московське військо, вислане зупинити козаків, не спромоглося цього зробити і П. Сагайдачний підійшов до Москви. Звістка про прихід козаків підняло дух в польському таборі, вселивши в поляків впевненість у перемозі, а на московський уряд справило сильне враження, зробивши його більш поступливішим на переговорах з поляками [6, с. 376-377].

До того ж чутки про славні перемоги війська, а особливо про велику здобич яка дісталася козакам призвела до допливу нових козацьких загонів. Це дозволило П. Сагайдачному поповнити військо,

компенсувавши втрати, і знову довести його чисельність до 20 тис. [33, с. 361].

6 жовтня 1618 р. Війська під командуванням Сагайдачного підійшли до Донського монастиря де вступили в бій з московським військом, очолюваним царським воєводою В. Бутурліним. Цар кинув проти козаків всі наявні резерви, але перемогу здобуло козацьке військо. 10 жовтня продовжився штурм Москви польсько-козацьким військом [33, с. 373-375, 388-381]. Нічна атака 10-11 жовтня 618 р. на Москву зазнала невдачі. Через неузгодженість дій польського керівництва та витік інформації, московитам вдалося її відбити [6, с. 376]. За іншими повідомленнями Сагайдачний сам зупинив наступ козаків. Як стверджує О. Апанович, він можливо планував зберегти силу Московського царства для використання його у боротьбі з Польщею [36, с. 22]. Та, на нашу думку, такому твердженню суперечать дії П. Сагайдачного у подальшому. 13-14 жовтня козаки Сагайдачного практично прорвалися до Кремля, але гетьман змушений був дати наказ на відступ через відмову польських вояків продовжувати штурм. Невдалим вийшов і рейд під Вологду в кінці грудня 5-тисячного козацького загону під керівництвом отамана Василя Москвітінна [26, с. 71, 222].

На кінець року в керівництві Речі посполитої виникли неузгодженості. Польська верхівка готова була до домовленостей з Москвою попри прагнення короля Сігизмунда III, що планував на початок 1619 р. скликати сейм для прийняття рішення, щодо продовження війни та Владислава і Сагайдачного, які планували перезимувати під Москвою і продовжити війну на наступний рік [6, с. 377]. Для укріплення власної позиції та для забезпечення зимування війську П. Сагайдачний захопив Серпухів і Калугу [47, с. 132].

Та попри це, скликаний з осені 1618 р. сейм для розгляду московського питання, зосередився на новій головній проблемі – загрози

з Півдня. Для цього було розроблено план потужного наступу на турецько-татарські землі. А у зв'язку з цим подальша війна з Московським царством за престол стала безперспективною. Сам гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний отримав від короля грамоту з вдячністю йому особисто і всьому Війську Запорозькому за участь у московській війні [6, с. 378-380].

Результатом польсько-московської війни 1617-1618 рр. стало укладене 11 грудня Деулінське перемир'я. Річ Посполита отримала Смоленщину та Новгород-Сіверщину (Див. додат. Б - 3, Б - 7). Та Московське царство не сприйняло цих угод і продовжило підготовку до нової війни [46].

Королевич Владислав Ваза, посиляючись на своє обрання у 1610 р. правителем Московського царства, продовжував себе титулувати царем Московським і претендувати на престол. Річ Посполита за цією угодою повинна була до 25 лютого 1619 р. повернути російській владі міста Вязьму, Козельськ, Мещовськ і Мосальськ [3, с. 201]. 1 січня 1619 р. Військо Запорізьке рушило з-під Калуги додому. Та кілька сотень козаків, обравши собі полковником Ждана Коншу, перейшли на царську службу [35, с. 392].

3.2. Війна 1632-1634 рр.

У 1620 р. вальний сейм приймає постанову про устрій провінцій, що отримала Річ Посполита за Деулінським перемир'ям. За нею Чернігово-Сіверщина переходила під безпосереднє управління королевича Владислава Вази, котре він здійснював через своїх представників – капітанів, яким належали військово-адміністративні функції. Для оборони цих територій була запроваджена система ленного землеволодіння товаришів козацьких хоругв. Вони були осаджені у 1625 р. біля Чернігова та Новгорода-Сіверського і у 1627 р. біля Ніжина. На шість років вони звільнялися від виконання військової повинності і

лише після завершення цього терміну повинні були відбувати козацьку службу та колійну сторожу в місцях проживання [21, с. 13, 16].

30 квітня 1632 р. помирає Сигізмунд III Ваза за правління якого Річ Посполита стала найсильнішою державою Центрально-Східної Європи. Наступний королем став його син Владислав Ваза, який коронувався тільки у лютому 1633 рр. [41; 43]. В країні на певний час знову склалася ситуація безкоролів'я. В Москві в цей час, вважаючи, що Польща буде неспроможною дати відсіч, виношували ідею наступу. Головний удар планувався на Смоленськ. Чернігово-сіверський напрям був другорядним у планах Москви. Тут було зосереджено близько 10 тис. ратних людей, що, за підрахунками П.М. Кулаковського «вдвічі перевищувало мобілізаційні можливості Чернігово-Сіверщини та київського Задніпров'я» [21, с. 16]. Для залучення на свій бік українських козаків з Москви до України прибув царський посланець Г. Гладкий. Проте козаки відмовилися служити цареві, а грамоту передали до Варшави, підкреслюючи свою відданість Речі Посполитій [1, с. 52].

Владислав Ваза, ще до коронації розпочав підготовку до війни з Москвою. Для цього він вирішив залучити реєстрових та запорозьких козаків. Знову Польща, як завжди під час війни вирішила скористатися козацьким військом, яке в мирний час прагнула скоротити до мінімуму «свавільників» та обмежити їх вольності. Попри те, що на сеймі прохання козацької делегації не були задоволені, запорожці вирішило підтримати ініціативу польського короля [47, с. 142-143; 13, с. 146]. У цілому у цій війні взяли участь 25 тис. українських козаків [42, с. 396].

Приводом до війни став достроковий розрив московською стороною умов Деулінського перемир'я, термін закінчення якого спливав 3 червня 1633 р. Наприкінці листопада 1632 р. московські війська на чолі з Н. Яциним захопили Батуринський замок (Див. додат. Б - 7, Б - 11). 5-30 грудня 1.200 вояків під керівництвом Баїма Болтіна

обложили Новгород-Сіверський. Взявши місто московити перетворили його на постійний військовий опорний пункт до якого направлялися хлібні ресурси, зброя, було виділено кошти на зведення нового укріплення – острога [21, с. 16-17; 42, с. 395].

На головному напрямку бойові дії розпочалися 5 грудня 1632 р., а 20 грудня московське військо під керівництвом боярина М. Шеїна у підпорядкуванні якого перебувало 18 тис. піхоти, понад 7 тис. кінноти та досить потужна артилерія, підійшло під Смоленськ. Оборону міста очолив смоленський підвоєвода С. Друцький-Соколинський. З часом під Смоленськом було зосереджено 32-тисячне московське військо, але штурмувати потужну фортецю вони довго не наважувалися. До того ж, їм заважало військо під орудою польного гетьмана литовського кн. Криштофа Радзивіла чисельністю 4,5 тис., що на початку року підійшло під Смоленськ [3, с. 205-206; 42].

На Сіверщині на початку січня 1633 р. московські війська захопили Ромни, але як і в Батурині, не стали тут закріплюватися [21, с. 17]. Польські сили концентрувалися у Борзні і перейшли до активних дій лише з прибуттям до Сіверського театру бойових дій військ на чолі з О. Пісочинським та Запорожців під проводом отамана Гирі Канівця [21, с. 17; 47, с. 143]. У червні 5-тисячне запорозьке військо під керівництвом полковника Якова-Стефана Острянина-Іскри (Остряниці) перейшовши московський кордон захопили місто Валуйки та обложили Білгород (Див. додат. 12). Та зазнавши 22 липня значних людських втрат та облогової техніки козаки відступили. 26 серпня вони 2-тисячним загоном здійснили невдалий напад на Курськ [3, с. 207; 26, с. 39, 187].

З відходом з Чернігово-Сіверщини за наказом Владислава IV Вази військ О. Пісочинським під Смоленськ, московські сили активізували свої дії. Влітку 1633 р. їм вдалося завдати незначних але дошкульних поразок військам Речі Посполитої як то захоплення Роменського замку

та рейду на Чернігів загоном під керівництвом воєвод Ф. Бутурліна та Г. Аляб'єва [21, с. 17].

Після затвердження вальним сеймом видатків на війну під Смоленськ у серпні прибув сам король Владислав IV з військом у 15 тис. і взяв керівництво бойовими діями в свої руки. 19 вересня до королівського війська доєдналося 20-тисячне запорозьке військо під орудою гетьмана Тимофія (Тимоша) Орендаренко, що отримало благословення на цей похід від Київського митрополита П. Могили [1, с. 55; 3, с. 207-208; 26, с. 77; 41].

Події літа-осені 1633 р. стали переломними у військовій кампанії. Вагомий вплив на втрату Московією стратегічної ініціативи відіграв черговий напад кримських татар (Див. додат. Б - 12). Велике військо царевича Мубарек Гірея, підкупленого польським королем вдерлося на території Московського царства і прорвавшись через Оку дійшли до Кашири, спустошуючи Московський, Серпуховський, Рязанський та інші повіти. На думку В.О. Волкова «польсько-литовські, козацькі та татарські атаки на південноросійські міста і псковське пограниччя повинні були відволікти увагу московського командування від Смоленську і досягли своєї мети» [3, с. 207].

З осені 1633 р. ситуація почала потроху змінюватися на користь Речі Посполитої. 23 вересня війська Володислава IV пробилися до Смоленська, зняли його облогу і примусили у жовтні М. Шеїна припинити облогу та відступити і отаборитися на березі Дніпра [42, с. 396].

Після захоплення 11 жовтня Миргорода загоном московських ратних людей та донських козаків під командуванням стрілецьких голів Дмитрія Кіреєва та Алексея Константінова ситуація почала змінюватися на користь поляків. З активізацією діяльності кн. Яреми Вишневецького з організації збройних підрозділів та проведення військових акцій та з підходом у жовтні 1633 р. з Правобережної України допомоги, війська

Речі Посполитої здійснили рейд на початку листопада під Новгород-Сіверський, у грудні в вщент розбили московське військо, що хотіло захопити Полтаву, наприкінці січня 1634 р. здійснили рейд під Курськ і на початку березня під Севськ. У відповідь загоони московитів на початку січня 1634 р. захопили Борзненські замки [21, с. 17; 26, с. 187, 212, 266].

У північному секторі війни протягом грудня 1633 – січня 1634 р. польсько-козацькі загоони чисельністю у 5.300 чоловік під командуванням польського польного гетьмана М. Казановського і запорозького гетьмана Т. Орендаренка напали на Вязьму, Дрогобуж, Можайськ, Калугу підійшовши до околиць Москви [26, с. 77, 104]. Під Смоленськом протягом січня-лютого 1634 р. оточені війська М. Шеїна чинили відважний спротив. Проте, не маючи продовольчих запасів, зв'язку з базами та з Москвою і під тиском іноземних командирів М. Шеїн 15 лютого 1634 р. дав згоду на переговори про умови почесної капітуляції [3, с. 208] (Див. додат. Б - 13). Загоони полковників Лузгині та Муравицького з 2.300 гусарами та козаками здійснили напад на Себеж і планували рушити на Великі Луки. Основні сили від Смоленська рушили в глиб Московського царства, але були зупинені героїчною обороною гарнізону фортеці Біла, що тривала з 22 березня по 17 травня. Тут польське військо зазнало значних втрат до 4 тис. вояків, був поранений і сам король. Після цього Владислав IV приймає рішення погодитися на мирні переговори [3, с. 208-209; 26, с. 38].

Важкий стан московської раті змусив Москву розпочати термінове формування резервного війська. Його очолили відомі полководці князі Д.М. Черкаський та Д.М. Пожарський. Кістяк цього війська склали загоони міських дворян та підрозділ «государевого двору». Проте, направити ці сили у бій уряд не наважився, побоюючись втратити свій останній захист. Усвідомлюючи безперспективність продовження війни, Московський цар погодився на мирні переговори [3, с. 209].

Протягом весни відбувалися переговори посольств у селі Семлево що розташовувалось між Вязьмою і Дорогобужем на прикордонній річці Полянівці. 4 червня 1634 р. було укладено Полянівський мир. За його положеннями: визнавалися кордони встановлені Деулінським перемир'ям 1618 р.; Московії повертали захоплене місто Серпейськ з невеликою округою; Владислав IV зрікався претензій на царський трон, отримавши за це 20 тис руб. і зобов'язавшись повернути хрестоцілувальний запис московських бояр 1610 р.; надавалися гарантії вільної торгівлі на територіях обох держав за винятком Кракова, Вільно і Москви; сторони брали на себе зобов'язання не укладати військових союзів з ворогами протилежної держави; здійснювався обмін полоненими і поляки обіцяли повернути тіло полоненого й закатованого ними царя Василя Шуйського [3, с. 209; 42, с. 396]. При укладанні мирної угоди поляки зажадали, щоб московський цар сплачував козакам щорічне жалування. Проте послы відмовилися, мотивуючи це тим, що сплата можлива тільки за умови служби у московського царя [47, с. 144]. Саме тому знаковим стала завершальна дія козаків вже після підписання миру, коли 8 червня 7-тисячний загін під керівництвом Я. Острянина та лубенського полковника Оверка напали і спалили значну частину Білгорода і взяли великий полон [1, с. 60].

Початок XVII с. ознаменувався продовженням конфліктів між Річчю Посполитою та Московським царством, що реалізувався у масштабних війнах. Перша з яких, війна 1617-1618 рр. Була ініційована Польшею, очолюваною Сигизмундом III Вази, який прагнув посадити на престол Московії свого сина Владислава Вазу.

Попри всі протиріччя у стосунках уряду з козацтвом та вороже ставлення до останнього провідного полководця Речі Посполитої Станіслав Жолкевський, Польща змушена була залучити козацтво до цієї війни. Це залучення відбувалося у двох формах. За першою, було проведено найм козаків на службу. Проте ці козацькі ватаги, не

контрольовані гетьманом Війська Запорізького, ввійшовши на територію Литовського князівства розпочали займатися грабунком місцевого населення. Другим напрямком, стали прямі переговори з очільником реєстрового та низового козацтва гетьманом Війська Запорізького Петром Конашевичем-Сагайдачним.

На початковому етапі війни основним театром війни де були задіяні козацькі сили став Південний сектор польсько-московського фронту. У подальшому до операції було залучено 20-тисячне козацьке військо, як самостійна військова одиниця, що перебувала у прямому підпорядкуванні короля Володислава IV.

Козацьке військо під орудою П. Сагайдачного здійснило марш територією Московського царства під Москву для рятування польської армії від розгрому. Під час цього маршу козацькі підрозділи, очолювані самим гетьманом та Михайлом Дорошенком знищили значні військові сили московитів, мирного населення та зруйнували і спалили значну кількість міст, містечок і сіл. Здійснивши прорив через Оку козацьке військо підійшло до Москви, змінивши тим самим баланс сил на користь Речі Посполитої. Проте, з різних причин: відчайдушна оборона московських військ, неузгодженість в польському керівництві, відмова частини поляків воювати, наростання загрози з боку Туреччини і Кримського ханства, таємні плани самого Сагайдачного під кінець 1618 р. змусили сторони припинити війну.

Результатом цієї війни стало Деулінське перемир'я за яким Річ Посполита отримала Смоленщину та Новгород-Сіверщину. Проте обидві сторони залишилися незадоволеними і готувалися до нової війни. Приводом до неї стала ситуація чергового безкоролів'я, що склалася 1632 р. зі смертю Сигізмунда III і затягуванням коронації Володислава. За таких обставин Москва розпочала наступ на Смоленськ.

Смоленська війна 1632-1634 рр. стала завершальною на цьому етапі. Враховуючи досвід попередньої війни, Володислав IV зразу

долучає до участі в ній значні козацькі сили, що склали 23 тис. Це були реєстрові полки, запорозьке козацьке військо, козаки-найманці, що перебували у головній армії та різних військових загонах українських магнатів.

Як і в попередній військовій кампанії 20-тисячен запорозьке військо під орудою гетьмана Т. Орендаренка воювало в складі головних сил на північній ділянці польсько-московського фронту. На південній ділянці фронту активно діяли значні військові сили Якова Острянина (Остряниці), та козацькі загони у складі військ Яреми Вишневецького, що блокували активність московських ратей на Чернігово-Сіверщині й Лівобережній Україні та здійснювали рейди під Білгород, Курськ і Севськ.

Участь потужних козацьких з'єднань у цій війні дали вагомий результат, що дозволило Речі Посполитій примусити Москву укласти Полянівський мир, за яким польська сторона пішла на моральні поступки, а Москва заплатила значні кошти та визнала втрату Смоленщини та Чернігово-Сіверщини.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ

4.1. Теоретичні та практичні засади викладання історії в сучасних умовах

У сучасному світі, що активно інтегрується історична освіта спрямована на сприяння інтелектуального розвитку особистості та розуміння сучасності. Для українського суспільства якому притаманна культурна різноманітність (багатоконфесійність й багатоетнічність), що має міцне історичне коріння, в умовах глобалізації з її міжкультурними контактами та взаємодіями і міжнародній співпраці стали притаманними нові тенденції. В першу чергу, як зазначила П.В. Вербицька, це «... девальвація духовних цінностей, криза ідентичності, невміння молоді здійснювати конструктивний діалог та соціальну взаємодію» [2, с. 194-195].

Саме тому реалізація нової загальної середньої освіти, що спрямована на різнобічний розвиток, виховання та соціалізацію особистості знайшла відображення в новій програмі з історії для 10-11 класів – «Україна і світ» [12]. Метою цього предмету, концепція якого була сформована фахівцями Українського інституту національної пам'яті, було проголошено «... розширення моделі вивчення української історії за межі державного кордону; формування та розвиток особистості, яка володіє предметною та загальнокультурною компетентностями [20].

В програмі «Україна і світ» було проголошено головний принцип інтегрованого викладу історії в якому учень повинен усвідомити власну національну ідентичність, сформуванати власний патріотичний світогляд, зрозуміти виклики глобалізованого світу, засвоїти та осмислити

історичні явища та процеси, що визначають національні інтереси України та її місце у світовій історії.

Для цього в програмі були визначені пріоритетні завдання як то: набуття системних знань про «... досвід українського державотворення, утвердження єдності й соборності Українського народу, значення європейських культурних і правових традицій для суспільних процесів в Україні, зміцнення національних інтересів і суверенітету, цілісності та непорушності кордонів Української держави в контексті світового історичного процесу; розвиток історичного, критичного і творчого мислення, здатності розуміти загальний хід історичного процесу й проблеми, що стоять перед країною і світом, формувати висловлення й обстоювати власний погляд на інформацію; розуміння національного інтересу, необхідності захисту суверенітету, територіальної цілісності в умовах реальних військово-політичних, інформаційних та інших викликів» [12, с. 2].

На нашу думку ці завдання потребують застосування сегментарної проекції на реалізацію навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів «Історія України. Всесвітня історія 5-9 класи». Для реалізації соціальної та громадянської компетентності зазначеною програмою визначено інтегровані змістовні лінії, що реалізуються «... через актуалізацію відповідних знаньових, діяльнісних і оцінно-ціннісних компонентів, творчу роботу при міжпредметній та внутрішньопредметній інтеграції» та міжпредметні та предметні змістовні лінії (культурна самосвідомість та цінності й моральність) [11, с. 6-7].

Сучасні підходи європейської дидактики дозволили вітчизняним науковцям сформулювати основні принципи сучасної історичної освіти: «... інтеркультурність (формування ціннісного ставлення до способу життя, культури і традицій різних етноконфесійних спільнот, субкультур тощо; готовності та мотивації особистості до

конструктивного міжкультурного діалогу); багатоперспективність (бачення історичних подій з позиції різних суб'єктів та різної історичної інтерпретації); багатоаспектність (різні виміри історії: етносоціальний, політичний, культурний, релігійний, гендерний, повсякденна історія); регіональний (етнічні, релігійні, ментальні особливості розглядаються в історичній площині краю, регіону, місцях розселення і проживання різних етноконфесійних спільнот)» [2, с. 194-195].

4.2. Методичні рекомендації щодо викладання теми в шкільному курсі

Тема участі українського козацтва у московсько-польському геополітично-династичному протистоянні 2-ї пол. XVI – першої половини XVII ст. дозволяє реалізувати ці принципи та виступає органічним інтегруючим компонентом при вивченні розділів шкільного курсу для 8 класу:

- Історія України
  - Розділ 1. Землі України у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.);
  - Розділ 2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.);
- Всесвітня історія (окремі теми розділів)
  - Розділ 3. Держави Західної Європи в XVI–XVII ст.
  - Розділ 4. Османська імперія. Країни Східної Європи в XVI – першій половині XVIII ст. [11, с. 40-43, 48, 51-54].

Інтегруюча тема «Участі українського козацтва у московсько-польському геополітично-династичному протистоянні» дозволить реалізувати історичні компетентності: хронологічну, просторову, інформаційну, логічну та аксіологічну [11, с. 7-8; 30, с. 7-9].

Так хронологічна компетентність може бути сформована через вибудовування синхроністичних таблиць для суб'єктів означених подій

(держави/території: Річ Посполита, Московське царство, Україна, Османська імперія, Кримське ханство, Швеція) та визначення гносеології політичних трансформацій, військових та династичних конфліктів через формулювання причино-наслідкових зав'язків. Також означена компетентність реалізується через усвідомлення історичної довготривалості розвитку політичних (державних, військових), соціальних (різні групи козацтва, шляхта, магнати) культурних (дипломатична традиція, ідеологія, політична стратегія) та геополітичних традицій і інституцій.

Просторова компетентність реалізується через деталізацію геополітичного простору конфлікту в межах провідних гравців регіону: Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та Швеції, географічної динаміки державних кордонів Східної Європи та географії військових конфліктів.

Інформаційна компетентність може бути реалізованою через аналіз джерел та оцінку джерельної інформації поданої в міждержавних мирних угодах та договорах.

Логічна компетентність успішно може бути реалізована у аналізі трактувань і інтерпретацій процесів, подій, історичних постатей польською, російською та українською науковими спільнотами.

Аксіологічна компетентність може бути реалізованою через формулювання власних оцінок історичних подій та історичних постатей, проведення аналогій та зав'язків сучасних процесів в Україні й Російської агресії з історичними подіями 2-ї пол. XVI – першої половини XVII ст.

Таким чином, ми можемо констатувати, що заявлена тема органічно інтегрує різні розділи шкільної програми з історії для 8 класу та дозволяє успішно реалізовувати історичні компетентності.

ВИСНОВКИ

Аналіз опрацьованого фактологічного та аналітичного матеріалу дозволяє констатувати ряд висновків.

З початку 50-х рр. XVI ст. Московське царство, приєднавши значні території татарських ханств Поволжя та Сибіру, стає потужною монархічною імперією. Вона активізує свою геополітичну стратегію наступу на Захід, що складалася з боротьби за Київську спадщину, об'єднання православ'я, прорив до Балтики.

На іншому боці Східної Європи під егідою Польського королівства формується нова федеративна імперія – Річ Посполита. Люблінська унія звела на новому кордоні двох претендентів на гегемонію в регіоні та зробила українські землі плацдармом і театром для нових воїн.

У цьому збройному протистоянні зростала вага українського козацтва яке у ході Лівонської війни використовувалося як допоміжна силу (гарнізонна варта, фуражирні підрозділи та рейдові операції).

З приходом до влади в Речі Посполитої Стефана Баторія та активізацією бойових дій в Лівонії та Білорусії, на Псковщині й Смоленщині реалізується програма щодо створення з козацтва дієвого війська Речі Посполитої – реєстрового Війська Запорозького. Воно продемонструвало себе як в операціях на північній ділянці фронту так і на Чернігово-Сіверщині.

За 1603-1615 рр. у військовому польсько-московському протистоянні чітко простежується прагнення підпорядкування Московії через династичну претензію на престол, шляхом використання авантюристів Лжедмитріїв та прямою військовою з 1609 р.

Козацтво поступово починає відігравати ключову роль у формування військових сил, що використовувалися у боротьбі проти

Москви, а Сіверська Україна стає ключовим плацдармом для ударів та ресурсною базою до якої стікалися козацькі ватаги з України, Запоріжжя та Дону. Прагнення отримання здобичі поступово набувала вирішального статусу для значної частини козацтва, яке брало участь у війні, це суттєво змінювало мотиваційні чинники та штовхало частину козацтва до жорстких дій щодо мирного населення та церковних осередків.

Вже в ході Ізяславських авантур та московсько-польської війни 1609-1613 рр. козацтво почало вести самостійні військові дії та долучатися до внутрішньомосковських конфліктів, що надавало досвід політичних практик, а у 1612-1615 рр. активізувало самостійні дії у вигляді далеких рейдів, апогеєм яких став похід Лісовського.

Кардинально змінилася участь козацьких сил у військових кампаніях 1617-1618 та 1632-1634 рр. Тепер козацтво діяло як самостійне Запорозьке військо у 20 тис. бійців, очолюване гетьманами П. Сагайдачним та Т. Орендаренком під прямим керівництвом короля. Ці війська проводили самостійні стратегічні операції, фактично складаючи, і не тільки за чисельністю, головну ударну силу. Бойові операції козацьких військ на південній ділянці московсько-польського фронту стали характеризуватися більшою самостійністю запорожців.

Участь козаків у діях королівського війська підносило їх авторитет для корони у реалізації династичного московського проекту, з іншої сторони, свобода дій під час військових кампаній давало козацтву досвід ведення бойових дій на московському театрі, гуртувало їх військові формування, втягувало у політико-дипломатичні стосунки Московії та Речі Посполитої.

Тема участі українського козацтва у московсько-польському геополітично-династичному протистоянні 2-ї пол. XVI – першої половини XVII ст. виступає досить потужним і системним інтегратором різних тем з всесвітньої історії та історії України для 8 класу і дозволяє

реалізувати хронологічну, просторову, інформаційну, логічну та аксіологічну компетентності в ході навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. Київ : ОП «Житомирська обддрукарня», 2007. 64 с.
2. Вербицька П.В. Завдання історичної освіти у вимірі сучасних інтеграційних процесів / Lviv Polytechnic National University Institutional Repository С. 194-199. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/21516/1/36-194-199.pdf>.
3. Волков В.А. Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII вв.). Москва : Эксмо, 2004. 572 с. URL: http://militera.lib.ru/h/volkov_va01/index.html. 379 с.
4. Всемирная история : В 10 т. Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1958. Т. IV. 824 с.
5. Грушевський М. Історія України-Русі : в 11 т., 12 кн. : Козацькі часи – до 1625 / М. Грушевський. Київ : Наукова думка, 1995. Т. VII. 624 с.
6. Грушевський М. Історія України-Русі : в 11 т., 12 кн. : XIV-XVI віки – відносини політичні / М. Грушевський. Київ : Наукова думка, 1993. Т. IV. 535 с.
7. Дебенко В.З. Імперська ідея в Московській державі в кінці XV-XVI ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2001. 20 с.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України : у 2 т. / Д.І. Дорошенко. До половини XVII століття. К. : Глобус, 1992. Т. 1. 238 с.
9. Зимин А.А., Хорошкевич А.Л. Россия времени Ивана Грозного. Москва : Наука, 1982. 184 с. URL : 187820-www.libfox.ru.pdf. 125 с.
10. Зорин А.В. Велики рейд Александра Лисовского (март-декабрь 1615 г.) // Русский сборник. Сер. «Труды Кафедры Отечественной истории

древности и средневековья Брянского государственного университета им. академика И.Г. Петровского». Брянск : Издательство «Курсив», 2009. С. 224-232. URL : <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23258200>.

11. Історія України. Всесвітня історія 5-9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 70 с. / Міністерство освіти і науки України. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
12. Історія : Україна і світ 10-11 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 31 с. / Міністерство освіти і науки України. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
13. Історія України : нове бачення: у 2 т. / О.І. Гуржій [та ін.]; під ред. В.А. Смолія. К. : Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
14. Історія Української РСР : У 8 т., 10 кн. : Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XIII – перша половина XVII ст.). Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1, кн. 2. 343 с.
15. Ключевский В.О. Сочинения : В 9-ти т. Москва : Мысль, 1987. Т. 2. : Курс русской истории. Ч. 2. 447 с.
16. Ключевский В.О. Сочинения : В 9-ти т. Москва : Мысль, 1988. Т. 3. : Курс русской истории. Ч. 3. 414 с.
17. Кобрин В. Смутное время – утраченные возможности // История Отечества : люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX века. Москва : Политиздат, 1991. С. 163-185. URL : https://scepsis.net/library/id_2584.html.
18. Кобрин В.Б. Иван Грозный // Усов В.А. Цари и скитальцы : Исторический роман. Кобрин В.Б. Иван Грозный. Санкт-Петербург : Лениздат, 1992. С. 467-623.
19. Коздяков В.Н. Смута в России : XVII век. Москва : Омега, 2007. 528

- c. URL : <https://na5ballov.pro/lib/drevrus/5120-kozlyakov-v-n-smuta-v-rossii-xvii-vek.html>.
20. Концепція базового навчального предмета «Історія : Україна і світ» / Український інститут національної пам'яті. URL : <https://old.uinp.gov.ua/news/volodimir-vyatrovich-predstaviv-kontsepsiyu-vikladannya-istorii-dlya-10-11-klasiv>.
21. Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.) : Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ, 2007. 36 с.
22. Купиш Д. Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578-1582 гг. // Перербургские, славянские и балканские исследования. 2014. № 1. С. 65-76. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-livonskoe-pogranichie-v-strategicheskikh-planah-stefana-batoriya-v-1578-1582-gg/viewer>.
23. Лепявко С.А. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561-1595): Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2000. 35 с.
24. Лепявко С.А. Оришовський Ян // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : В-во «Наукова думка», 2010. Т. 7 : Мл-О. С. 633.
25. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. // Історія українського козацтва : Нариси: У 2 т. / Редкол. : В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2006. Т. 1. С. 326-342. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Istoriia_ukrainskoho_kozatstva_Narysy_u_dvokh_tomakh_Tom_1/.
26. Мандзяк В. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії : Довідник. Львів : Літопис, 2011. 432 с. URL :

http://chtyvo.org.ua/authors/Mandziak_Viktor/Bytvy_ukrainskoi_seredno_vichnoi_ta_rannomodernoi_istorii_Dovidnyk/.

27. Мицик Ю.А. Жолкевський Станіслав // Енциклопедія історії України : у 10 т. – Т. 3 : Е-Й / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2005. Т. 3 : Е-Й. С. 167-168. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Zholkevsky_S.
28. Мордвінцев В.М. Лжедмитрій I // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. Т. 6 : Ла-Мі. С. 138-139. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Lzhedmitriy_I.
29. Мордвінцев В.М. Лжедмитрій II // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. Т. 6 : Ла-Мі. С. 139. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lzhedmitriy_II.
30. Небельський В.В. Формування предметно-історичних компетенцій на заняттях історії / Історія в школі. 13 с. URL : <https://www.historyua.com/2020/01/29/61/>.
31. Петро Сагайдачний : воїн, політик, людина // Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах : Пер. з рос. Київ: Час, 1994. С. 192-206.
32. Русина О.В. Лівонська війна 1558-1583 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. Т. 6 : Ла-Мі С. 202-203. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Livonska_viyuna_1558_1583.
33. Сас П.М. Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. Біла Церква : О.В. Пшонківський, 2010. 512 с. URL: <https://ru.b-ok.org/book/2999131/93d359>.
34. Сас П.М. Зборовський Самуїл // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут

- історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. Т. 3 : Е-Й. С. 306.
URL : http://www.history.org.ua/?termin=Zborovsky_S.
35. Сас П.М. Польсько-московська війна 1617-1618 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: В-во «Наукова думка», 2011. Т. 8 : Па-Прик. С. 390-392. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polsko-mosk_1617_18_zap.
36. Українець з доби Відродження // Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ : Либідь, 1993. С. 9-37.
37. Ульяновский В.И. Смутное время. Москва : Европа, 2006. 448 с.
38. Федорук А.В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.) : ідеологія, організація та військове мистецтво : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черн. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2000. 19 с.
39. Филюшкин А.И. Окончание Ливонской войны 1558-1583 гг. : «Московская война» (1579-1582) // История военного дела : исследования и источники. Спеціальній випуск. II Лекции по военной истории XVI – XIX вв. – Ч. 1. Санкт-Петербург : MILHIST INFO, 2014. С. 290-397. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/okonchanie-livonskoj-voyny-1558-1583-gg-moskovskaya-voyna-1579-1582/viewer>.
40. Филюшкин А.И. Русско-литовская война 1561-1570 гг. и датско-шведская война 1563-1570 // История военного дела : исследования и источники. Спеціальній випуск. II Лекции по военной истории XVI – XIX вв. – Ч. 1. Санкт-Петербург : MILHIST INFO, 2014. С. 219-289. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-litovskaya-voyna-1561-1570-i-datsko-shvedskaya-voyna-1563-1570-gg>.
41. Хинчевська-Геннел Т. Владислав IV Ваза // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

- Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2003. Т. 1 : А-В. С. 588. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Vladyslav_IV.
42. Хинчевська-Геннел Т. Польсько-російська війна 1632-1634, Смоленська війна // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : В-во «Наукова думка», 2011. Т. 8 : Па-Прик. С. 395-396. URL : http://www.history.org.ua/?termin=polsko_rosijjska_vijjna_1632.
43. Чухліб Т.В. Сигізмунд III Ваза // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2012. Т. 9 : Прил-С. С. 551-552. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Syhizmund_III.
44. Широкоград А.Б. Польша. Непримириное соседство. Москва : ООО «Издательский дом «Вече», 2008. 437 с. URL : <https://readli.net/polsha-neprimirimo-sosedstvo/>.
45. Щербак В.О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII с. Київ : Видавничий дім «KM Academia»? 2000. 300 с.
46. Щербак В.О. Деулінське перемир'я 1618 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 371. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Deulinske_peremyrya_1618.
47. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : У 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника / Д.І. Яворницький. Львів : Світ, 1991. Т. 2. 392 с.
48. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: 4-е видання / Н. Яковенко. К. : Критика, 2009. 584 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Маскаль Олександр Олександрович
учасник(и) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на його роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статеву чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

– не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягти власних корисних цілей;

– не надавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

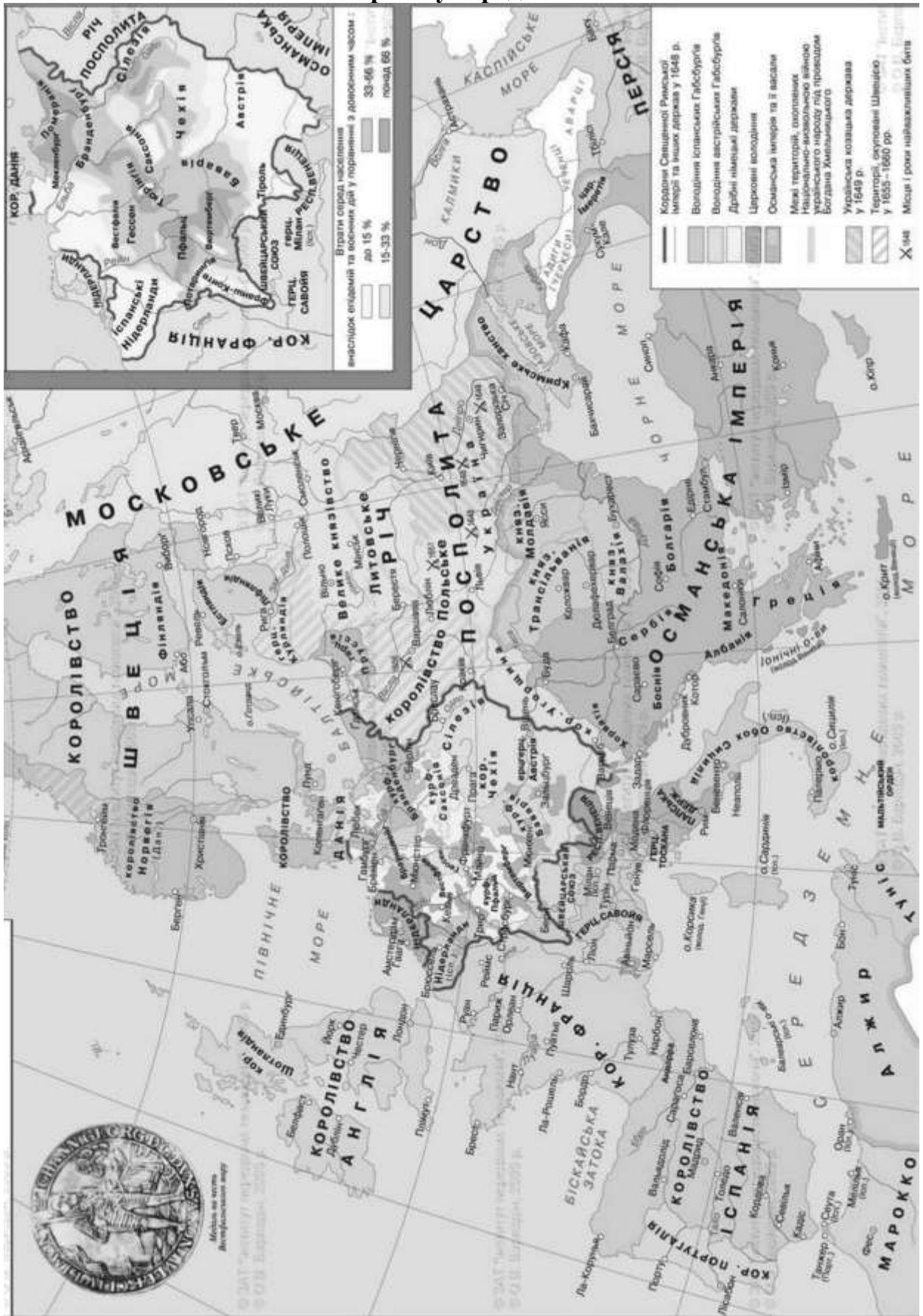
УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

22.03.2021
(дата)

Маскаль
(підпис)

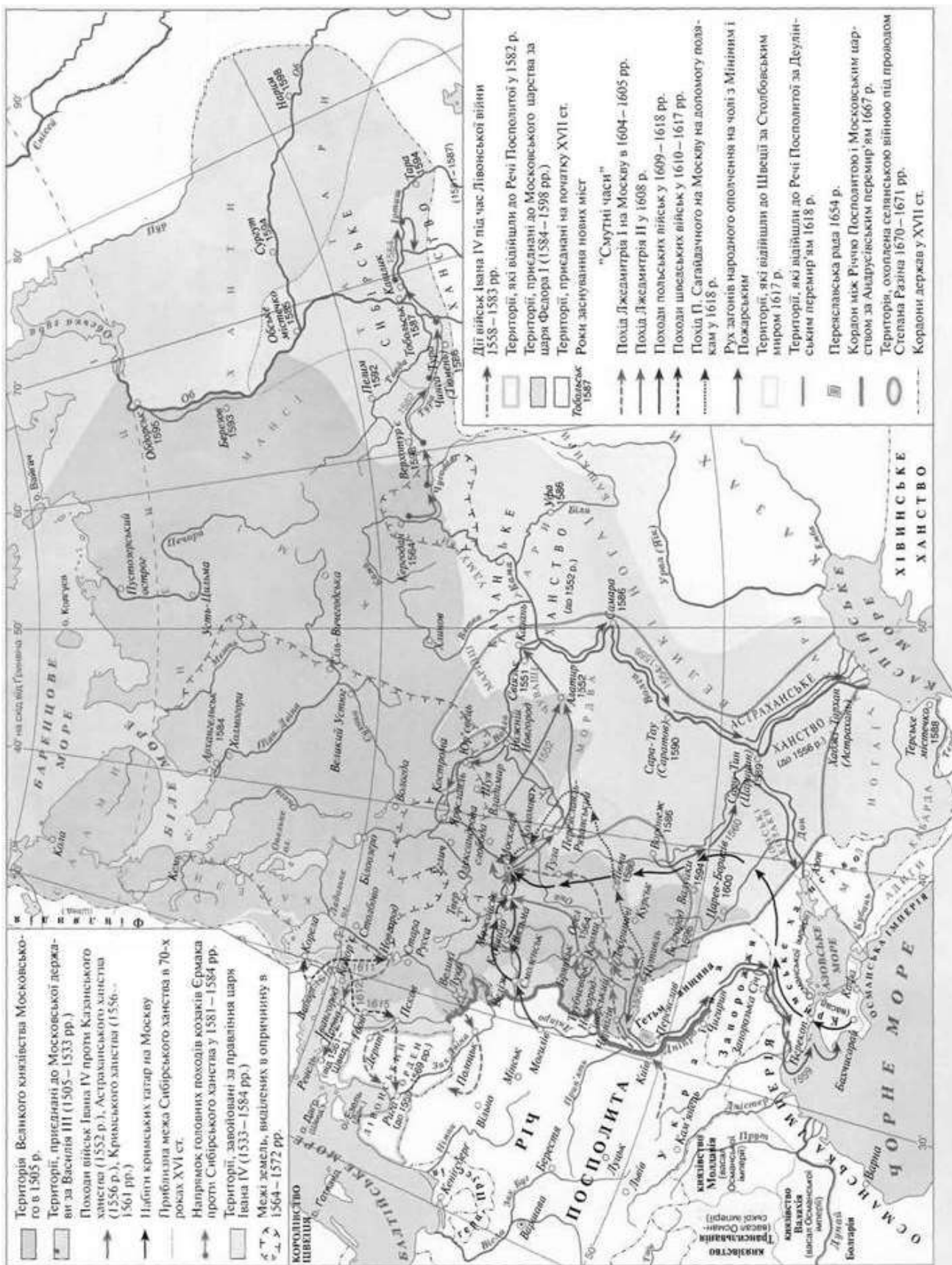
Маскаль Олександр
(ім'я, прізвище)

1. Європа у середині XVII ст.

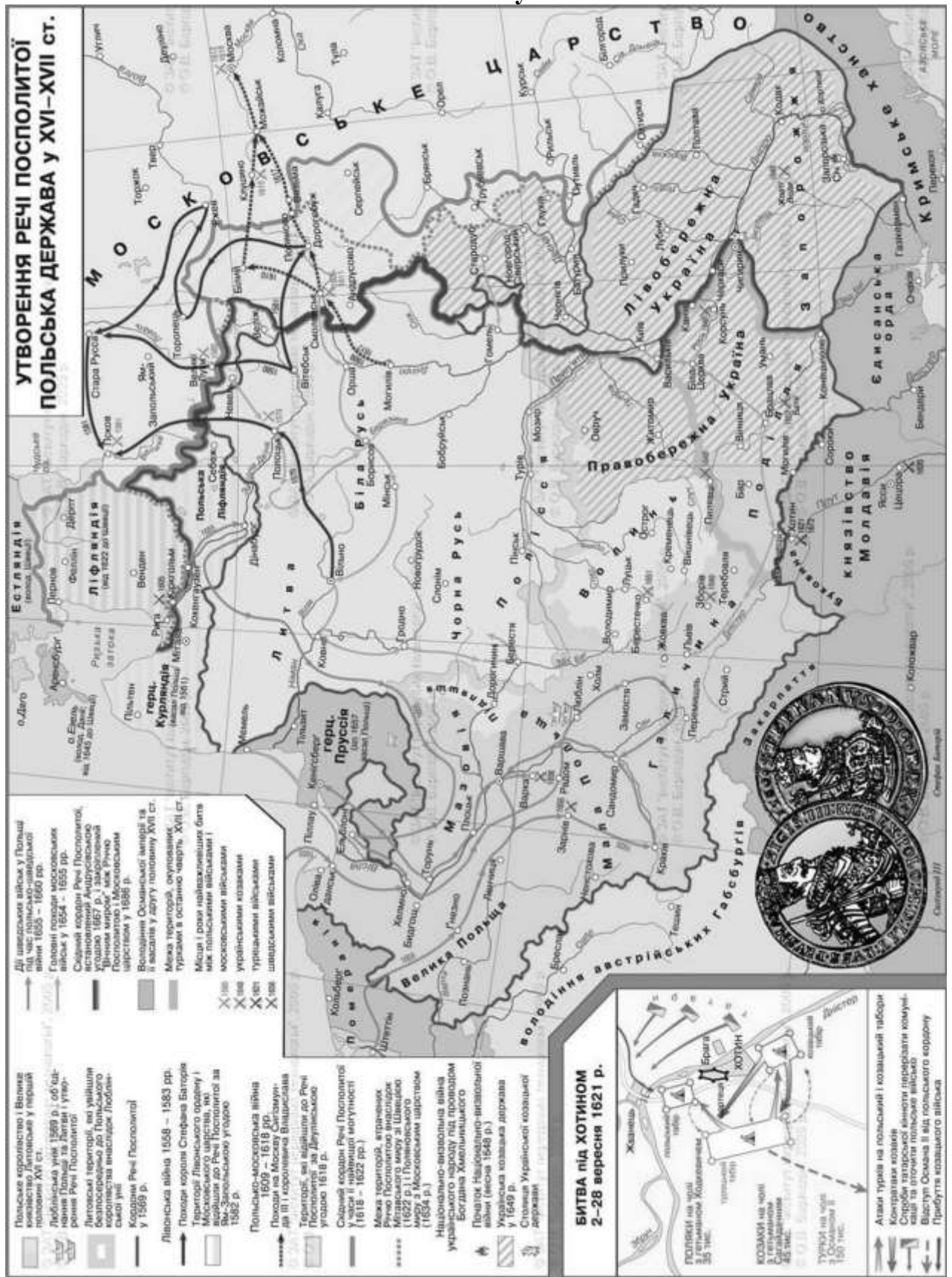

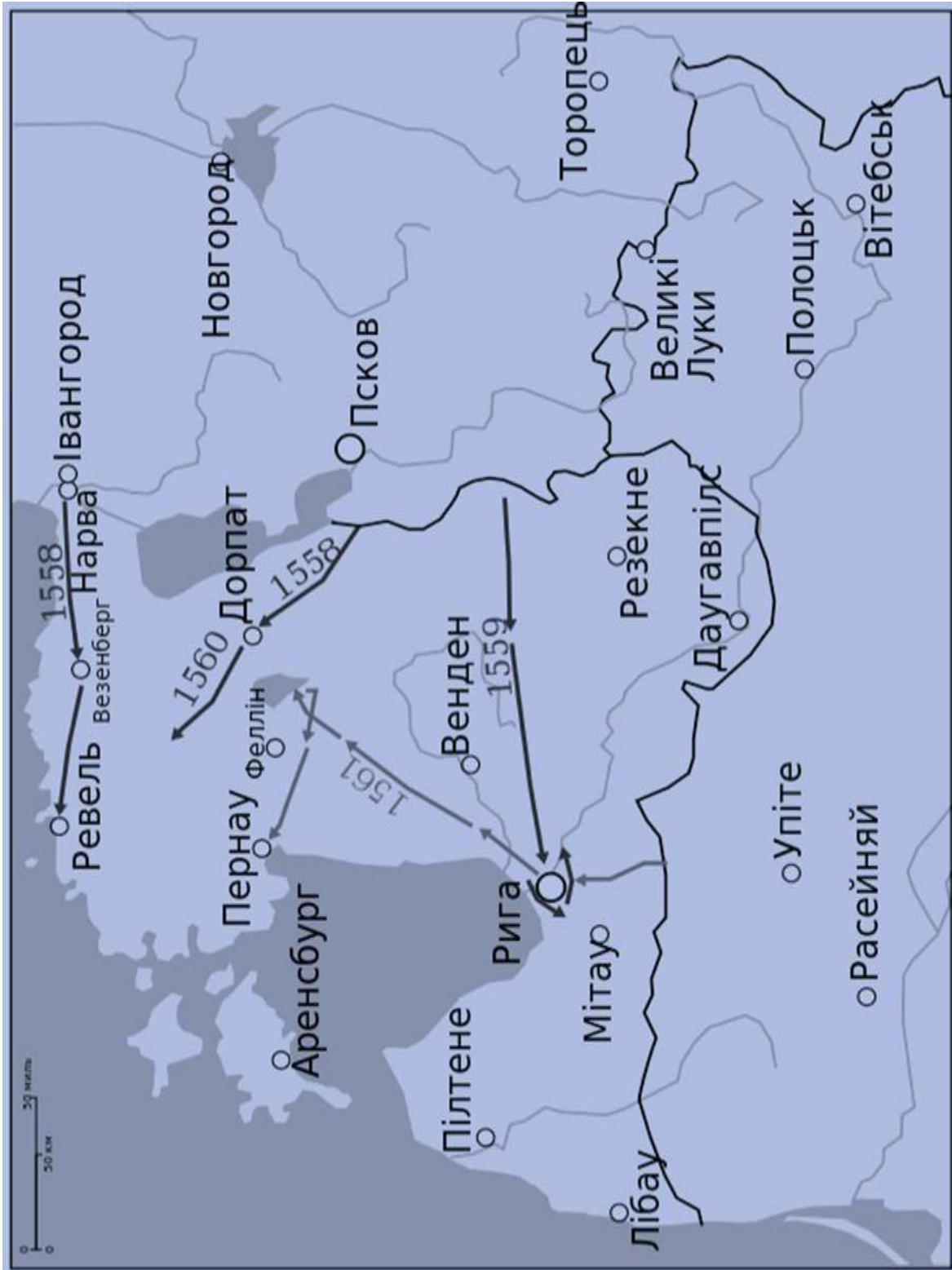
2. Московська держава у XVI-XVII ст.

3. Річ Посполита у XVI-XVII ст.

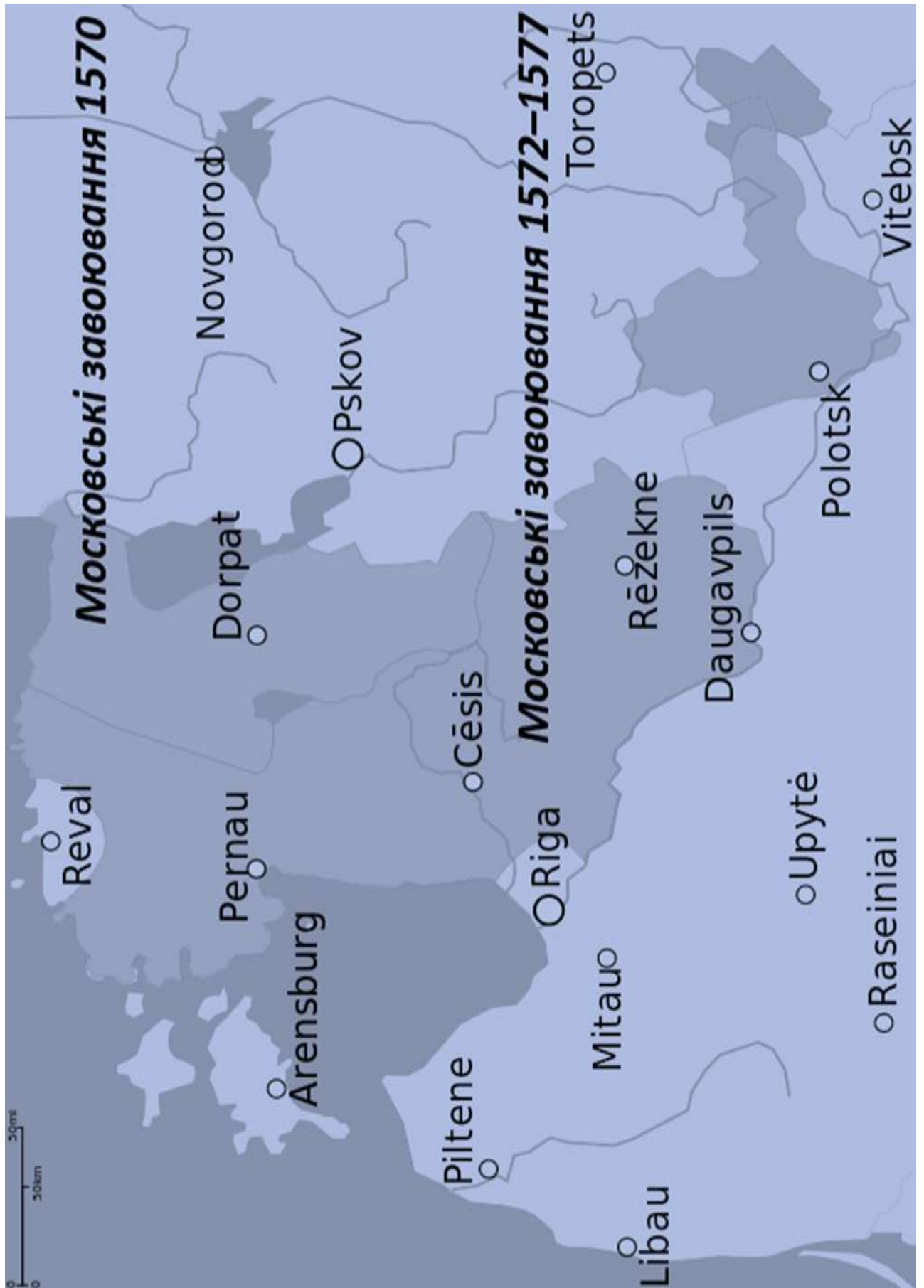

4. Ливонська війна

Московські походи 1558, 1559 і 1560 рр. Литовська підмога 1561 р.

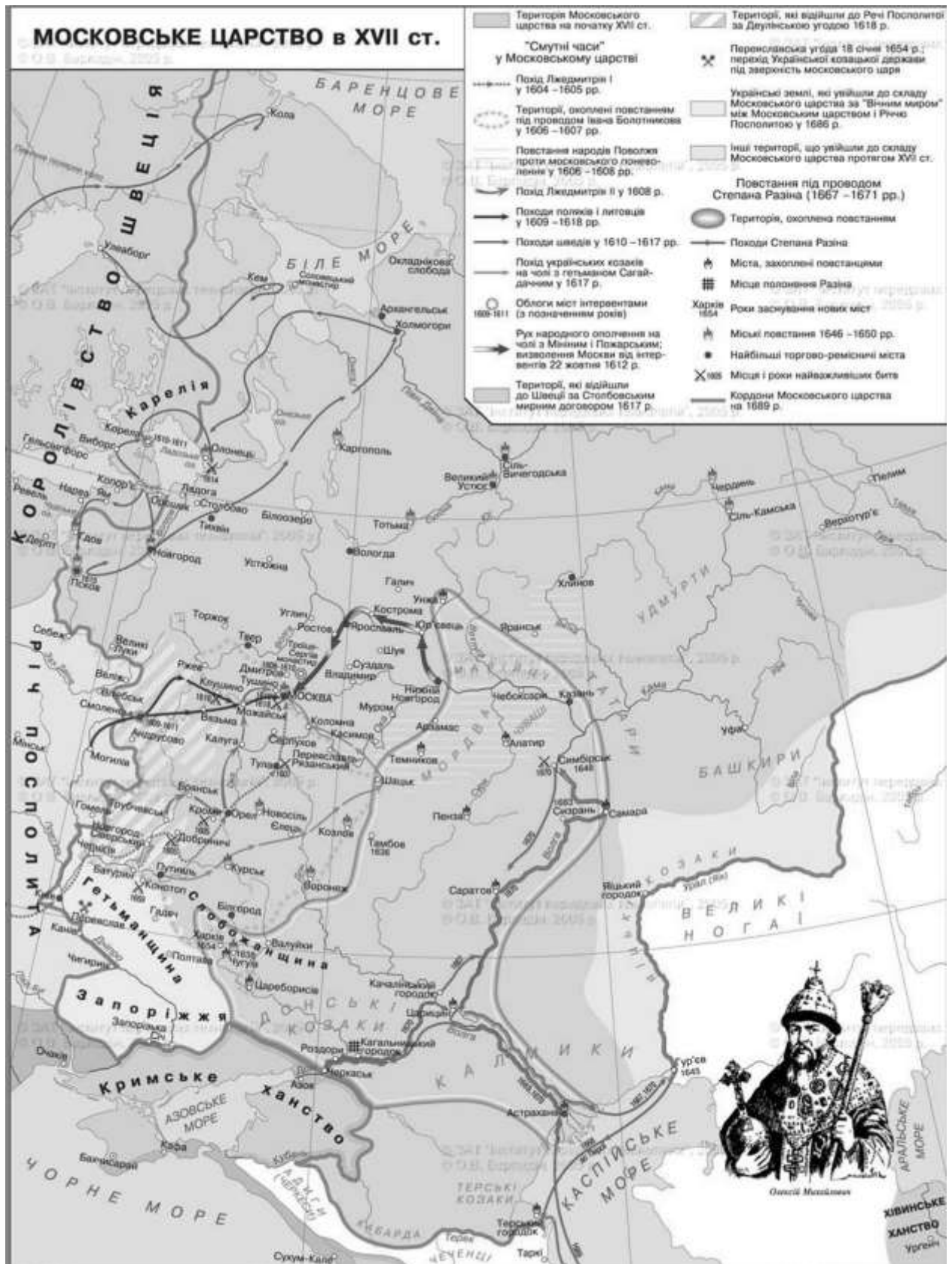
5. Московські завоювання в Ливонії

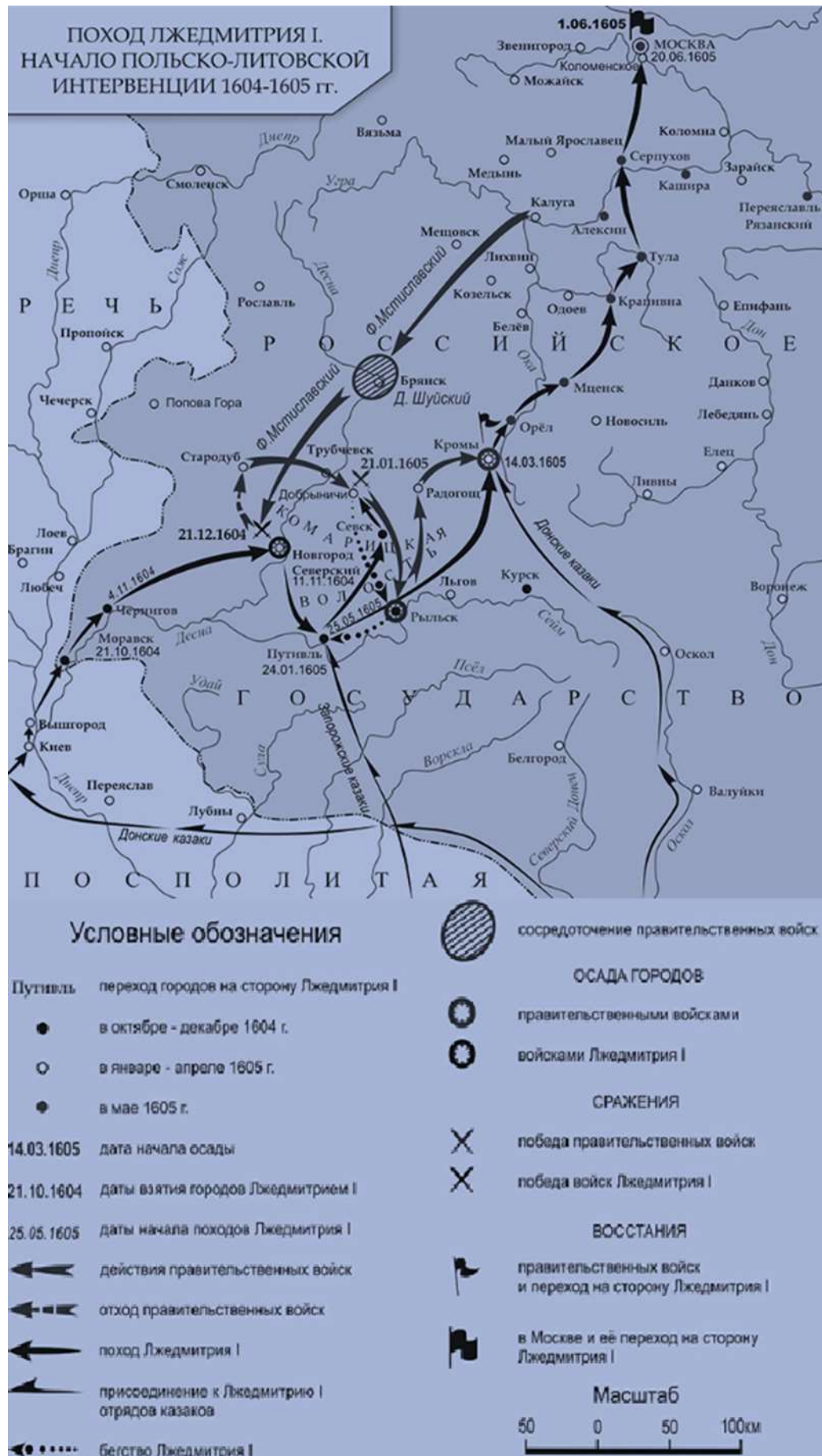
6. Розподіл земель Лівонії

7. Московія у XVII ст.

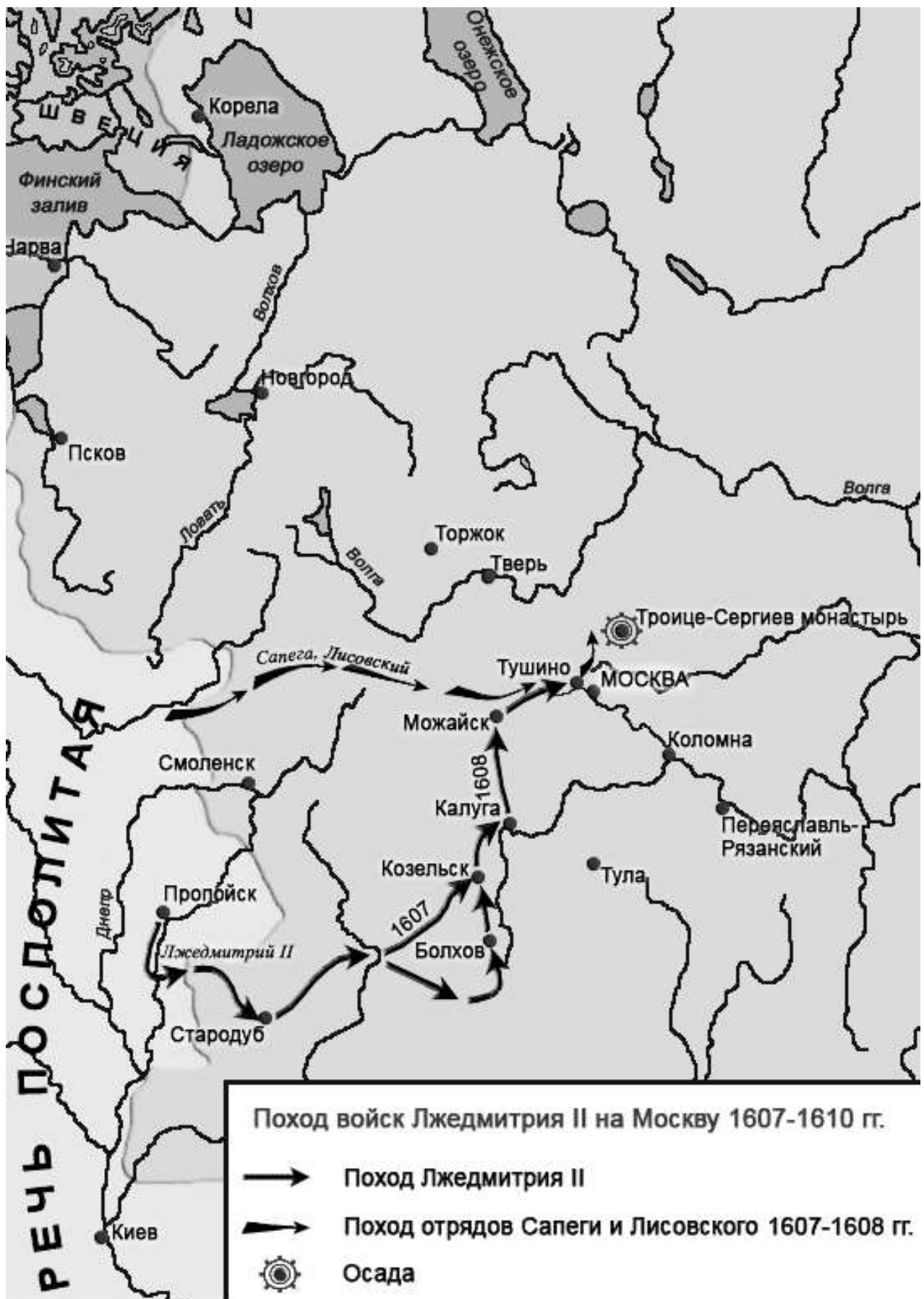

8. Похід Лжедмитрія I

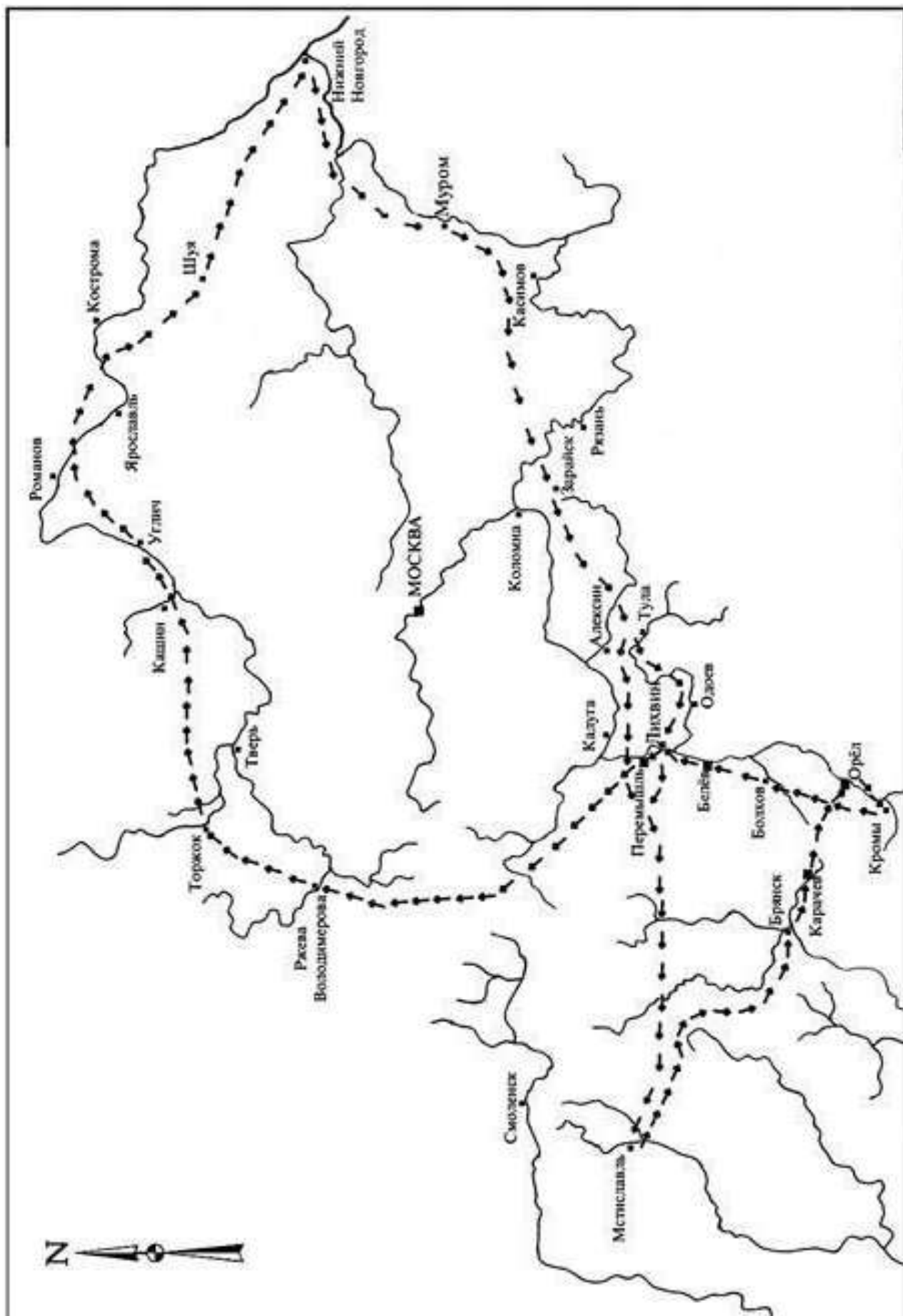

9. Похід Лжедмитрія II

10. Рейд Лісовського 1615 р.

11. Смоленська війна. Кампанія 1632 р.

Действия войск
 ➔ русских
 ➔ польских
 ➔ крымских татар

Осады городов

русскими

татарами

3.XI Даты и периоды действий войск

12. Смоленська війна. Кампанія 1633 р.

Действия войск

русских
 польских
 крымских татар
 казаков

Осады городов

русскими
 поляками
 татарами
 казаками

11-13.IX Даты и периоды действий войск

13. Смоленська війна. Кампанія 1634 р.

